HİSAO KOMATSU

20. YÜZYIL BAŞLARINDA ORTA ASYADA TÜRKÇÜLÜK VE DEVRİM HAREKETLERİ

TURHAN KİTABEVİ

Turhan Kitabevi Yayınları

Bilimsel araştırmalar Dizisi

Kapak: Tuncay Yalçınkaya
İSBN: 975-7425-08-7

TURHAN KİTABEVİ
Yüksel cad. 8/B
Kızılay - Ankara - Türkiye
Tel : 418 82 59 Fax : 418 75 91

Dizgi: Turhan Kitabevi dizgi ünitesi
Baskı: Adalet matbaacılık Ltd. Şti.
Tel : 342 17 90

İÇİNDEKİLER

I. BÖLÜM

Abdurrauf Fitrat'ın "Münazara" tartışma isimli eseri üzerine notlar ..... -18

II. BÖLÜM

1911-1928 yılları arasında Buhara aydınlarında Grup Kimliğinin gelişimine bir bakış..... 19-57

Kısaltmalar..... 58
Notlar..... 59-79

ABDÜRRAUF FİTRAT'IN "MÜNAZARA"TARTIŞMA İSİMLİ ESERİNİN **TÜRKÇÜLÜK VE DEVRİM** HAREKETLERİNİN BAŞLANGIÇ VE GELİŞİMİNDE ROLÜ

Fitrat Buhara'da

I.BÖLÜM
FİTRAT'IN "*MÜNAZARA*"SI ÜZERİNE NOTLAR[1]

Çarlık Rusyası tarafından sömürge yönetiminin başlatılmasından Sovyet rejiminin kurulmasına kadar geçen süre içindeki Orta Asya (Türkistan) yakın tarihi, Japonya'da şimdiye kadar ayrıntılı olarak ele alınmamıştır. Ancak, Orta Asya yakın tarihi, sadece Orta Asya toplumunun tarihsel özelliğini anlamak bakımından değil, aynı zamanda bunu öteki müslüman ülkelerindeki yakın tarihin gelişmesiyle karşılaştırmak bakımından da önemli problemlere sahiptir. Örneğin, 1898'de Endican ayaklanması, yakın çağda müslüman ülkelerindeki tarikatların siyasi ve sosyal hareketlerinin somut bir örneğidir. Ve sanıyoruz ki, 1916'daki geniş halk ayaklanması, Orta Asya'da Rus sömürge yönetiminin çelişkilerini ve Orta Asya'da gelecek bir devrimin esaslı ödevlerinin ne olduğunu analizlemek bakımından çok önemli tarihî bir olaydır. Öte yandan, İslâm ıslahat hareketinden sosyalizme yaklaşan Orta Asya genç aydınlarının düşünce ve eylemlerinin izleri, İslâmiyet ve Sosyalizm gibi geniş ilgi duyulan bir konunun aydınlatılmasında yararlı kaynaklardan biri olacaktır. Ayrıca, Orta Asya devrim tarihi, 1917 Rus Devrimi'nin özelliğini sömürge alanları açısından incelemede en önemli araştırma konusudur denebilir. Yukarıdaki Orta Asya yakın tarihinin tüm sorunlarını araştırırken daha çok çağdaş belgeleri kullanmamız gerektiğini belirtmeliyiz.

1- Bu yazı, ilk önce 24.5.1979 tarihinde DTCF Sinoloji kürsüsü tarafından düzenlenen "Sinoloji ve Orta-asya Araştırmaları Seminerî"nde okunmuştur ve daha sonra DTCF *Doğu Dilleri*, Cilt II, Sayı 1 (1981)'de yayımlanmıştır.

Bu makale, yukarıda sözünü ettiğimiz sorunların üçüncüsü, İslâm ıslahat hareketinden sosyalizme yaklaşan Orta Asya genç aydınlarının tarihi ile ilgilidir.

Önce, Fitrat ve onun ilk eseri "*Münazara*"[2] dan kısaca sözetmek istiyoruz.

Abdurraûf Fitrat, 1886 yılında, Rusya'nın koruyuculuğundaki Buhara Emirliği'nin başkentinde, dinibütün, küçük bir tüccarın oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Buhara, bilindiği gibi, Doğu'daki İslam dünyasının bir kültür merkezi olduğu gibi, aynı zamanda Orta Asya'nın ekonomik merkeziydi. Fitrat, Buhara'daki medreselerden Mir-i Arab'da eğitim görmüş, genç yaştayken "Cedîd" denilen Buhara ıslahatçı aydınlarının grubuna katılmıştır.

Buhara'daki ıslahatçı grubu, yaklaşık 1905 yılından beri, Rusya sınırları içindeki Tatar müslümanlarının eğitim devrimini esas aldıkları millî hareket[3] ve İran ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki meşrutiyet akımının etkisi altında kalarak oluşmuştur. Üyeleri, küçük memurlar, küçük tüccarlar, zanaatkarlar, bir kısım ulema, medrese öğrencileri gibi şehirli orta sınıf tabakasından meydana gelmişti. Bu nokta, ulusal çağdaşlaşma aşamasında doğan memur-asker tabakasının, reform ya da devrimci hareketlerinin insiyatifini elinde tuttuğu Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumdan farklılık göstermektedir. Buhara'nın durumu, daha çok, tüccar ve ulemanın hareketin insiyatifini elinde tuttuğu, Meşrutiyet Devrimi döneminin İran toplumuna benzediği söylenebilir[4]. Buhara ıslahatçılarının amacı, yeni bir eğitim sisteminin uygulanması ve Buharı'nın ortaçağdan kalma sosyo-politik yapısının değiştirilmesiydi. Ama, bu ıslahat hareketi, Buhara'nın tutucu ulema tabakası ile Rus İmparatoru'nun sadık tebası olan Emir tarafından güçlü bir muhalefetle karşılaştı[5].

1910 yılında, Fitrat ıslahatçı grubunun desteğiyle İstanbul'a okumaya giderek, Kahire ve Kazan ile birlikte bu tanınmış İslâm dünyasının kültür merkezinde yeni yeni fikirler edinir[6]. "*Münazara*" başta olmak üzere onun ilk eserleri, İstanbul'da kaleme alınmış, kendisinin Buhara'nın sosyo-politik yapısına karşı sert eleştirisi ile yeni edebî uslûbu, Orta Asya'daki okuyucular üzerinde büyük etki yaratmıştır. Özellikle, Fitrat ile çağdaş olan Buharalı, Tacik-Sovyet ede-

2- Fitrat Bukhäräyi, *Munäzara-i mudarris-i Bukhäräyi bä yak nafar farangi dar Hindistan darbäre-i makätib-i jadida*, İstanbul, Matbaa-i İslâmiye, 1327. (Farsça)

Bu eserden ileride kısaca *Münazara* olarak söz edilecektir.

3- Bu konu için bk. Bennigsen, A., Lemercier-Quelquejay, Ch., *Islam in the Soviet Union*, London, 1967, s. 3-48.

4- Mısır, Osmanlı İmparatorluğu ve İran'daki durum için bkz. Miki Wataru, Ortadoğu'daki Ulusal Haretetler, *Ivanami-Sekai Rekishi*, C. 23, Tokyo, 1969, s. 137-168. (Japonca)

5- Buhara'daki Islahatçı grup için bk. Hocayev, F., O mladobuhartsah, *Istorik-Marksist*, No 1, 1926, s. 123-141; Ummyakov, I.I., K istorii novometodnoi shkoly v Buhare, *Byulleten Sredneaziatskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, C. 16, 1927, s. 81-99; Samoiloviçh, A., Pervoe taynoe obshchestsvo mlado-buhartsev, *Vostok*, No. 1, 1922, s. 97-99; Aynî, S., O moei jizni, *Sobranie sochinenii*, C. 1, Moskova, 1971, s. 81 ve devamı; İbrahim, Abdürreşid, *Âlem-i İslam ve Japonya'da İntişar-ı İslamiyet*, C.I, İstanbul, 1328, s. 18.

6- İstanbul'da Medrese-i Vaizîn 'de okumuştur. Bk. Validov, A.Z., O sabraniyah rukopisey v Buharskom hanstve, *Zapiski Vostochnogo Otdeleniya Russkogo Arheologicheskogo Obshchestva*, C. 23, 1916, s. 361.

biyatının kurucusu sayılan Sadrettin Aynî (1878-1954), "*Münazara*"nın Buharalılara bir düşünce devrimi getirdiğini işaret etmektedir[7].

1914 yılında Buhara'ya döndükten sonra, Fitrat arkadaşları ile beraber Buhara Emirliği içindeki çeşitli şehirlerde eğitim devrimi için çalışmıştır. Fakat, bu ıslahat hareketinin gelişmesine Çarlık Rusyası tarafından engel olunmuştur.

1917 yılında, Rusya'daki Şubat Devrimi'nden sonra Fitrat başta olmak üzere, Buharalı genç aydınlar "Yaş Buharalıklar" adı taşıyan bir devrim örgütü kurmuşlardır. Ve Buhara Emirliğini değiştirme amacıyla girişimlerde bulunmuşlardır. Ancak, 1918 yılında, Emir'e karşı bir silahlı ayaklanmayı kaybettikten sonra, Sovyet yönetimi altındaki Taşkent'e sığınmak zorunda kalmışlardır. Bu sırada, Orta Asya, Rus Ekim Devrimi'nden beri devam eden iç savaş ve müdahale savaşları içindedir.

1918 yılında, Fitrat Taşkent'te "Çağatay Gurungi" adlı edebî bir dernek kurup Orta Asya'da yeni edebiyat hareketinin birleşmesi ve yönetimi işini yüklenmiştir. Bu tür edebî faaliyetleri dışında, kendisi 1919 yılında, Buhara Komünist Partisi'ne katılmıştır. Merkez Komitesi üyeliği'ne atanan Fitrat, Parti yayın organının yayın işlerini idare ederek, Buhara devrimine yardım etmiştir.

1920 yılındaki Buhara devriminden sonra, Fitrat Buhara Halk Cumhuriyeti'nde Dışişleri Bakanı ve sonra Eğitim Bakanı olmuştur. Ancak, 1923 yılında suistimal bahanesiyle Buhara'dan sürülmüştür.

Bundan sonra Fitrat, Türkistan'da tarih ve edebiyat araştırmaları, özellikle Türk edebiyatı araştırması üzerinde çalışmıştır. Ancak, Komünist Partisi'nden "milliyetçi sapma" suçlaması nedeniyle eleştirilerek resmi faaliyetten uzaklaştırılmıştır. 1937 yılında "halk düşmanı" olarak idam edilen Fitrat ancak Perestroyka döneminde yeniden yüceltilmiştir[8].

"*Münazara*", Fitrat'ın bütün ilk eserlerinde olduğu gibi, Farsça ile yazılmış olup, önce İstanbul'da 1911 yılında Farsçası, sonra Taşkent'te Özbekçesi ve Rusçası yayınlanmıştır.

Eseri, giriş (s. 2), metin (s. 3-64) ve sonsöz (s. 65-68) olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır.

Girişte, eğitim devrimi'nin gerekli olup olmadığı konusunda Buharalık ıslahatçılar ile muhafazakarlar arasındaki tartışmalara okuyucuların dikkatini çekip, Buhara müslümanlarını yok olmaktan kurtarabilecek tek yolun eğitim devrimi olduğunu işaret etmektedir.

Metin bölümü, "*Münazara*"nın alt başlığının ifade ettiği gibi, Hindistan'da tanışan Buharalı bir müderris ile bir Avrupalı'nın Buhara'daki eğitim devrimi ile ilgili konuşmalarından oluşmaktadır. Bu konuşmada, Avrupalı Müderrisi Buhara'da yapılması gereken eğitim devrimi'ne inandırmaktadır.

Sonsözde Fitrat, Buhara Emiri ve bütün Buhara müslümanları için Eğitim Devrimi'nin onların en önemli bir görevi olduğunu tekrar işaret etmektedir.

7- Şadr al-Dîn 'Aynî, *Namüna-i adabiyät-i Täjik*, 1-3, Moskova, 1926, s. 533.
Bu eser ileride *NAT* olarak kısaltılacaktır.

8- Fitrat'ın hayatı ile ilgili olarak bk. Hocaev, F., a.g.e., s. 123-141; Hocayev, F., K istorii revolyutsii v Buhare i natsional'nogo razmejevaniya Srednei Azii, *Izbranniy trudy*, C. I, Taşkent, 1970, özellikle s. 454-455; *NAT*, S. 531-539; Allworth, E., *Uzbek Literary Politics*, The Hague, 1964, s. 53 ve devamı, s. 109 ve devamı; Karimov, E., *Razvitie realizma v Uzbekskoi literature*, Taşkent, 1975, s. 91-126.

Öte yandan, "Münazara" üslûbu ile Tacikçe (Orta-Asya Farsçası) nesir yazı tarihinde yeni bir çağ açması nedeniyle yüksek bir değer kazanmış ve o zaman için son derece sade sitille yazılmış bir eserdir[9].

Buhara ıslahat hareketi tarihinde önemli bir anlam taşıyan "*Münazara*"nın doğuşunu ve temel düşüncesini incelemek suretiyle Orta Asya genç aydınlarının düşünce tarihini anlamak için bazı ipuçları elde edebiliriz.

Şimdi de "*Münazara*" ile ilgili daha önce yapılmış araştırmalardan söz edelim. "*Münazara*"daki Fitrat'ın düşüncesini analizleyenlerden, Carrère d'Encausse[10], Braginskiy[11], Hanaway[12] ve Karimov'un[13] araştırmaları bulunmaktadır. Yapılan bu araştırmalar değerli görüşler taşımakla beraber, bazı sorunları da beraberinde getirmektedir. Şu anda sorunu daha da karmaşıklaştırmamak için sadece bir nokta üzerinde durmak istiyorum.

Bu sorun, "*Münazara*"nın yayın tarihi ile ilgilidir. Daha önceki araştırıcılara göre, "*Münazara*" hicrî

9- *NAT*, s. 531.

10- Carrère d'Encausse, H., *Reforme et revolution ches les musulmans de l'Empire Russe, Buhara 1687-1924*, Paris, 1966, s. 168-178. Bunun özeti için bkz. Carrère d'Encausse, H., FITRAT, *Encylopaedia of Islam* (New Edition).

11- Braginskii, I.S., O prirode sredneaziatskogo djadidizma v svete literaturnoy deyatel'nosti djadidov, *Iz istorii Tadjikskoy i Persidskoy literatur*, Moskova, 1972, s. 449-451.

12- Hanaway, W.L., "Farsi", the Vatan, the Millet in Bukhara, Allwort, E. ed., *The Nationality Question in Soviet Central Asia*, New York, 1973, s. 143-150.

13- Karimov, E., a.g.e., s. 91-126.

1327'de yani 1908 ya da 1909 yılında yayınlanmıştır. Ancak inanabildiğimiz kaynağa göre, yayın tarihi, malî 1327 yani 1911 ya da 1912 yılıdır[14]. Öte yandan, Fitrat "*Münazara*" içinde Ocak 1911'de ölen Buhara Emiri Abdülahad (1885-1911)'dan merhum olarak sözetmektedir[15]. Ancak, "*Münazara*"nın Rusçası, Taşkent'te 1911 yılında yayınlanmıştır[16]. Bunun için "*Münazara*"nın yayın tarihini 1911 yılı olarak düşünmeliyiz.

Yayın tarihindeki bu fark, "Münazara"nın doğuşunu incelemek bakımından önemsiz bir sorun değildir. Örneğin, Ocak 1910'da Buhara'da meydana gelen Sünni-Şii silahlı çatışması, Buhara'nın içinde ve dışında büyük yankılar yaratmış[17], ve daha sonra dağineceğimiz gibi "*Münazara*"nın içindekilerle yakın bir ilişkisi bulunmaktadır. Bu durumda, 1911 yılında yayınlanan "*Münazara*"nın doğuşunu incelemek için

14- *NAT*, s. 533; Unat, F.R., *Hicrî Tarihleri Miladî Tarihine Çevirme Kılavuzu*, Ankara, 1940, s. 136.

15- *Münazara*, s. 48.

16- Fitrat Buharets, *Spor Buharskogo mudarrisa s Evropeytsam v Indii o novometodnyh shkolah, Istinnyi rezul'tat obmena myslei*, Taşkent, 1911.

17- Buhara vakıa-yı elimesi, *Sırat-ı Müstakim* (Bu dergi ilerde *SM* olarak kısaltılacaktır.), C. 4, sayı 76(4 Şubat 1325), s. 382-384; Giyaseddin Hüsnî, Buhara'da Sünnilerle Şiiler, I, *SM*, C. 3, sayı 74 (21 Kânun-ı sani 1325), s. 350-352; Giyaseddin Hüsnî, Buhara'ya dair, *SM*, C. 4, sayı 82 (17 Mart 1326), s. 82; Giyaseddin Hüsnî, Buhara'ya dair, *SM*, C. 4, sayı 91 (20 Mayıs 1326), s. 228-230; Buhara'dan Mektup, *SM*, C. 4, sayı 82 (17 Mart 1326), s. 74; Umnyakov, a.g.y., s. 88; Timaev, I., Volneniya v Buhare, *Srednyaya Aziya*, 1910, No. 1, s. 146-152; Zimanov, S., *Ot osvoboditel'nyh idey k sovetskoi gosudarstvennosti v Buhare i Hive*, Alma-Ata, 1976, s. 67-68.

yeni kaynaklara bakmak gerekecektir. Bu kaynaklardan biri "*Sırat-ı Müstakim*" dergisidir. Fitrat daha İstanbul'a gelmeden önce bu dergiyi okumaktadır[18].

1908 yılında İstanbul'da çıkarılmaya başlanan "*Sırat-ı Müstakim*" "Din, felsefe, ulûm, hukuk, edebiyat, tarih ve siyasetten ve bilhassa ahval ve şüun-u İslâmiyet'ten" söz eden makaleleri içeren haftalık bir dergidir. Bu dergi, II. Meşrutiyet'ten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda yayınlanan süreli yayınlardan en tanınmış dergilerden biriydi. Bu derginin yayın işlerine Mehmed Âkif (1873-1936) bakmakta ve kendisinin çevresinde, Rusya'dan sığınanlar, özellikle Tatar müslümanları bulunmaktaydı. Genel olarak, "*Sırat-ı Müstakim*" dergisi İslâmcılık (Pan-Islamizm) akımının yayın organı sayılmaktadır[19].

1909 yılından "*Münazara*"nın ortaya çıktığı 1911 yılına değin geçen süre içinde, "*Sırat-ı Müstakim*"de bulunan Buhara ile ilgili yazılar "*Münazara*"yı incelerken çok yararlı olacaktır. Aşağıdakiler, "*Sırat-ı Müstakim*" başta olmak üzere, yeni kaynaklardan yararlanarak, "*Münazara*"nın Farsça metnini yeniden analizledikten sonra aldığımız sonuçlardır.

1) Ortodoks İslâm ıslahatçılığı

Fitrat'ın ıslahat düşüncesi, "Yakınçağdaki İslam ıslahat düşüncesinin sistemli örgütleyicisi"[20] denen Mısırlı Muhammed Abduh (1849-1905) ve Tatar

18- Umnyakov, I. I., a.g.e., s. 88.

19- "*Sırat-ı Müskakim*" için bk. Samoilovich, A., Osmanskaya pechat' v Turtsii, I, "Sırat-i mustakim", *Mir Islama*, C. I, 1912, s. 284-287; Füat, S. O., *Türk Basın Tarihi*, C. I, İstanbul, 1967, s. 217.

20- Itagaki Yüzö, Arab düşünürleri, *Isulamu no Shiso* (Koza Toyo Shiso, 7), Tokyo, 1967, s. 288. (Japonca)

müslümanları arasındaki ıslahat ve milliyetçi hareketetinin kurucusu sayılan Kazanlı Şihabeddin Mercanî (1818-1889) ile başlayan Ortodoks İslâm ıslahatçılığı akımının yerini almıştır. Bu akım, ilk zamanlarındaki İslâmiyet'te görülen akılcılığı ya da pragmatizmi yeniden canlandırarak müslüman toplumu ile çağdaş toplumun uyumunu sağlamaya çalışmaktadır. Onların savına göre, müslümanların kendi toplumlarını Batı Avrupa'nın saldırısından korumaları için batı Avrupa'nın müsbet bilimlerini benimsemeleri gerekmekte, ve bu durum, İslâm prensiplerine aykırı düşmemektedir. Bu Ortodoks İslâm ıslahatçılığının iki yanı vardır. Birincisi, İslâmiyet'in müslüman toplumunun gelişmesine engel olduğunu işaret eden Batı Avrupa'nın İslâmiyet'i eleştirmesini cevaplandıran savunma yanı, ve ikincisi, müslüman toplumunun bozulmasındaki kendi sorumluluklarını, özellikle bu toplumdaki yönetici sıfatını taşıyan ulemanın sorumluluklarını arayan eleştirici yanıdır. Öyle sanıyoruz ki "*Sırat-ı Müstakim*"de M. Âkif tarafından çevirilen M. Abduh'a ait makaleler, Fitrat üzerinde etkili olmuştur[21].

21- M. Abduh için bk. Adams, C.C., *Islam and Modernism in Egypt, A study of the modern reform movement inaugurated by Muhammad Abduh*, London, 1933, reissued, New York, 1968, s. 18-176; Hourani, A., *Arabic Thought in the Liberal Age*, London, 1962, rep., 1970, s. 130-160.

Ş Mercanî için bk. Arsharuni, A/Gabidullin, H., *Ocherki Panislamizma i Pantyurkizma v Rossii*, Moskova, 1931, s. 9-11; Bennigsen, A. et Ch. Quelquejay, *Le Mouvements Nationaux chez Musulmans de Russie: Le "Sultangalievisme" au Tatarstan*, Paris-La Haye, 1960, s. 37-38; Bartol'd, V.V., Islam, *Sochineniya*, C. 6, Moskova, 1966, s. 133.

M. Âkif tarafından çevirilen M. Abduh'a ait makaleler, *Sırat-ı*

2) Buhara'nın bağımsızlığı

Fitrat, Çarlık Rusyası tarafından Buhara'nın sömürgeleştirilmesinden derin bir endişe duymaktadır. Bu endişe, Ocak 1910'da Buhara'da meydana gelen Sünni-Şii çatışmasından sonra, Rusya'da Buhara Emirliğinin ilhak edilmesi konusunun ortaya atılması nedeniyle doğmuştur. Bu mezhep çatışmasını Şii yüksek memurlarının istibdadına karşı çoğunluktaki Sünnilerin bir protestosu olarak yorumlayabiliriz[22]. Ancak, Rusya'ya ilhak taraftarları, bu tür çatışmaların Rusya'nın Orta Asya'daki ekonomik çıkarlarına engel olacağından kuşkulanarak, Buhara Emirliği'nin Rus yönetimine girmesini istemişlerdir[23].

Müstakim'in Şubat 1909'dan Şubat 1910'a kadar çıkan sayılarında çok sayıda bulunmaktadır. Örneğin, Hanato ile Şeyh Mehmed Abdu'nun münakaşası, SM,C.3, S. 57-71; Mısır müftisi merhûm Şeyh Mehmed Abdu, mütercim Mehmed Âkif, Mülk muhafaza esbabı, *SM*, C. 2, S. 49 (30 Temmuz 1325), s. 353-355. Aynı akımla ilgili olarak bk. Giyaseddin Hüsnî, Buhara Ulema-yı muhteremesine açık mektup, *SM*, C. 5, S. 106 (2 Eylül 1326), s. 30-32. (Bu makale Farsça ile yazılmıştır).

Münazara'da bk. s. 21, 41, 45, 56, 61, 67. Örneğin, s. 67'de şöyle demektedir:

جمعیت کفر از پریشانی ماست
آبادی بتخانه ز ویرانی ماست
اسلام بذات خود همان ست که بود
هر عیب که هست در مسلمانی ماست

22- Istoriya Narodov Uzbekistana, C. 2, Taşkent, 1947, s. 413-414.

23- Logofet, D.N., Buharskoe hanstvo pod russkim protektoratom, C. 2, SPb., 1911, s. 283; Rusya'da Buhara Emirliği'nin ilhak edilmesi da gösterilebilir. Bu Büyük Rusya şovenliği, 1905 devriminden sonraki gericilik devrinde yayılan sosyo-politik bir akım olup, Finlandiya'da Ruslaştırma politikasının yükselmesini ya da yurt içindeki anti-semitizmin anormal artmasının nedeni olmuştur. Bk. Istoriya SSSR s drevneishih vremen do nashih dnei, C. 6, Moskova, 1968, s. 358-369.

Bu durumda, "*Sırat-ı Müstakim*"deki yazarlar gibi, Fitrat da Buhara'nın bağımsızlığını şiddetle talep edip, Buhara'nın korunması için Buhara toplumunun içten değiştirilmesi, özellikle mezhep çatışmasının ortadan kalkması ve eğitim devriminin gerçekleştirilmesinin zorunlu olduğunu işaret etmektedir. Fitrat'ın bu düşüncesinde, Batı Avrupa'nın saldırısına karşı bütün müslümanların birleşmesi ve müslüman toplumların içten değiştirilmesine son derece önem veren 19. yüzyıldaki İslâm dünyasının en meşhur düşünürlerinden Cemaleddin el-Afgani (1839-1897)'nin etkisi belirgindir[24].

3) Buhara'nın kültürel durgunluğu

Fitrat, "*Sırat-ı Müstakim*"deki yazarlarla, özellikle Tatar gazetecileriyle birlikte Buhara'daki kültür dur-

---

24- Bk. Giyaseddin Hüsnî, Buhara'ya dair, *SM*, C. 4, S. 91 (20 Mayıs 1326), s. 228-230; Abdullah, Buhara, *SM*, C. 4, S. 96 (24 Haziran 1326), s. 313; Giyaseddin Hüsnî, Buhara, *SM*, C. 4, S. 102 (5 Ağustos 1326)s. 412-413; Anonim, Buhara istiklâline suikasd, *SM*, C. 5, S. 108 (16 Eylül 1326), s. 78-79; Giyaseddin Hüsnî, Buhara'da intibah, *SM*, C. 5, S. 117 (18 Teşrin-i sâni 1326), s. 209-210; Giyaseddin Hüsnî, Buhara ahvaline dair, SM, C. 5, S. 125 (13 Kânun-ı sâni 1326), s. 345-346.

Münazara'da bk. s. 24, 47, 61, 62, 65, 66, 68.

Afgani için bk. Adams, C.A., a.g.e., s. 14; Itagaki, Y., a.g.e., s. 282-287; Kagaya Hiroshi, Orta Doğu'daki Milliyetçilik: Afgani'nin

gunluğunu eleştirmektedir[25]. Doğuda İslam dünyasının bir kültür merkezi olan Buhara'nın geleneksel kültürel ağırlığı, 19. yüzyılda daha da artmış, daha önce sözünü ettiğimiz Mercanî de 19. yüzyılın ortasında Kazan'dan Buhara'ya okumaya gelmiştir[26]. Ancak bu geleneksel ağırlığına rağmen, Buhara'daki bilimsel durum, tam durgunluk içindeydi. Örneğin, Buharalı ulemadan Ahmed Daniş (1827-1897), 19. yüzyılın sonunda kaleme aldığı tarih eserinde Buhara'daki kültürel durgunluğunu şiddetle eleştirmektedir[27]. Buhara'nın kültürel durgunluğu, Buharalı Fitrat için önemli bir sorun olmuş, ve onun eğitim devriminin en büyük hedeflerinden olmuştur[28].

Bununla ilgili olarak burada yeni bir konudan sözetmek istiyoruz: Bartold, Buhara merkez olmak üzere Mâverâünnehir ile Kazan başta, Volga orta havzası bölgesinde kültürel yoğunluğun 19. yüzyıla doğru değiştiğini işaret etmiştir. Sanıyoruz ki bu konu 16. yüzyıldan sonra Orta Asya'da Güney-kuzey ticaret ilişkilerinin gelişimi ile de ilgili olan ilginç bir

İslâmcılığı üzerine), *Shiso*, No 488, Tokyo, 1960, s. 26-38.(Japonca)

25- Kazanlı Ayaz, Rusya Müslümanlar-Tatarlar, *SM*, C. 3, S. 53 (27 Ağustos 1325), s. 14-16; Sibiryalı Âlimcan el-İdrisî, Buhara'da tahsil, *SM*, C. 3, S. 59 (8 Teşrin-i evvel 1325), s. 111-112; Troysklı Ahmed Taceddin, Zavallı Buhara!..., *SM*, C. 3, S. 64 (12 Teşrin-i sâni 1325), 187-190; Anonim, Buhara'dan mektup, *SM*, C. 3, S. 69 (Kânun-ı evvel 1325), s. 266-268.

26- Battal, Abdullah, *Kazan Türkleri*, İstanbul, 1925, s. 177.

27- Ahmad Donish, Traktat Ahmad Donisha "Istoriya Mangitskoi dinastii", Perevod, predislovie i primechaniya I.A. Nadjafovoy, Dushanbe, 1967.

28- Bk. *Münazara*, s. 11, 22-23, 41, 45.

problem olup, daha ayrıntılı bir araştırmayı gerektirmektedir[29].

Yukarıdaki üç nokta, ilk zamanlarda Fitrat'ın "*Sırat-ı Müstakim*" başta olmak üzere İstanbul'daki aydın çevrelerden ne kadar etkilendiğini örneklerle açıklamaktadır. Ancak aşağıdaki iki nokta Fitrat'a özgüdür.

4) Ulusal bilinç

"*Münazara*"daki Fitrat'ın milliyetçiliği ile ilgili daha önce yapılmış incelemelerdeki görüşler, birbirinden farklıdır. Braginskii'e göre, Fitrat Türkçü (Pan-Türkist), Carrère d'Encausse'a göre İslamcı, ve Hanaway'e göre ise ulusçudur. Bu konuyu açıklamak için ayrıntılı bir incelemeye gerek duyuyoruz.

Önce, Türkçülük konusunu inceleyelim. Braginskii başta olmak üzere Sovyetler Birliği araştırmacılarının çoğu, Fitrat gibi Orta Asya aydınlarının milliyetçiliğini Türkçü olarak yorumlamaktadır. Ancak bu yorumun nedenleri yeterince açıklanamamaktadır[30]. Bizce, "*Münazara*"daki Fitrat, Türkçü değil, tersine Türkçülüğe karşıdır. Bu noktayı somut örneklerle açıklayalım.

Mart 1912'de Buhara'da ilk gazete "*Buhârâ-i Şarîf*" çıkmaya başladığında, Türkçülük akımının yayın organı sayılan "*Türk Yurdu*" dergisi, "Türk olan Buharalıların gazetesinin Türkçe ile değil, Farsça

29- Bartol'd, V.V., Istoriya kul'turnoy jizni Turkestana, *Sochineniya*, C. 2, Kıs. I., Moskova, 1963.
XVI. yüzyıldan sonraki Orta Asya'da Güney-Kuzey ticaret ilişkilerinin gelişimi ile ilgili Japonya'da ilk araştırma için bk. Saguchi Toru, Rusya ve Asya Bozkırı, Tokyo, 1966. (Japonca)

30- Braginskii, I.S., a.g.e., s. 449-451.

ile yazılmasını" hemen eleştirmiştir[31]. Başka deyimle, Türkçüler, bütünüyle Farsçadan oluşan Buhara'daki dil hayatını[32] eleştirmiştir. Ama, Fitrat, "*Münazara*"da Buharalıların anadili olan Farsçayı doğru olarak sözetmektedir[33]. İşte, Buhara'daki dil konusundaki Fitrat'ın düşünceleri, Türkçülerin isteklerine karşı durmaktadır. Öte yandan çeşitli konularda Fitrat ile aynı düşüncede olan "*Sırat-ı Müstakim*"deki bir gazetecinin, 1911'de Türkçülüğe kaymasına karşın[34], "*Münazara*"da tek bir "Türk" kelimesi bile kullanılmamaktadır.

Bu durumda "*Münazara*"daki Fitrat'a Türkçü adını vermek uygun değildir. Ayrıca, Buhara ve çevresinde oturanların, Orta Asya'nın Türkleştirilmesine karşın, son yüzyıla kadar Farsçayı bırakmaması, Orta Asya tarihindeki ilginç konulardan biridir.

Şimdi de, İslâmcılık konusunu inceleyelim, Carrère d'Encausse'a göre İslâmcılık, Fitrat'ın ıslahat düşüncesinin sonucudur[35]. Bu inanç, "*Münazara*"nın sonsözünde "Sünni ile Şiiler arasındaki çatışmayı sona erdirin"[36] biçimindeki cümlede belirginleştirmektedir. Ancak, sözün gelişindeki yerini dikkate alırsak, bu cümleyi bütün dünya müslümanlarının birleşmesini isteyen Fitrat'ın İslâmcılık heyecanı olarak anlamak uygun olmaz. Önce ikinci konuda işaret ettiği gibi, bu cümle, Buhara toplumu içindeki mezhep çatışmasının ortadan kalkmasından sözetmektedir. Fitrat, bütün dünya müslümanlarının birleşmesinden söz etmemektedir.

Bu durumda, Fitrat'ın İslâmcılığına önem veren Carrère d'Encausse'un inancı, fazla abartılmış bir görüştür.

"*Münazara*"daki Fitrat'ın milliyetçiliği, ne nitelikte olmuştur? Bu konuyu cevaplandırmak için "*Münazara*"da zaman zaman kullanılan iki kelime, "vatan" ve "millet" kavramlarını incelememiz gerekmektedir. Fitrat'a göre, "vatan" Buhara, ve "millet" ise Buhara müslümanlarının tümüdür. İşte, böyle bir düşünceyi, Turancılık ya da İslâmcılıktan ayırabiliriz ve "*Münazara*"daki Fitrat'ta bir ulusal bilincin filizlenmesini bulabiliriz[37].

Daha önce Bartold'un işaret ettiği gibi, İslâm ümmeti ve kendi sınırlı toprağından başka, hiç bir bağlılık bilinci bulunmayan Orta Asya'nın yerleşik sakinleri[38] için böyle bir ulusal bilinç kavramı tümüyle yeni bir şeydir. Sanıyoruz ki Fitrat, "vatan" ve "millet" kavramı İran ya da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki meşrutiyet hareketlerinden öğrenmiştir. Ancak, Fitrat, bu iki kavramı, Buhara müslümanlarını Buhara'nın savunulmasında ve iç değişikliğinde birleştirmek için ülkü olarak kullanmaktadır[39]. İşte "vatan ve "millet"te

31- " *Buhara-yı Şerif*" gazetesi, *Türk Yurdu*, C.1, (1327/28), s.376.

32- Bu konu için bk. Suhareva, O. I., *Kvartal'naya obshchina pozdnefeodal'nogo gorada Buhary (v svyazi s istoriei kvartalov)*, Moskva, 1976, s. 67-264, 270; Komatsu Hisao, Notes on the Mahallas of Bukhara: Based on the Ethnographical Material Collected by O.A. Sukhareva, *Journal of Asian and African Studies*, No 16, 1978, s. 192-206, 209-210 (Japonca); İbrahim, Abdülreşid. a.g.e., s. 19.

33- *Münazara*, s. 53-54.

34- Bk. Giyaseddin Hüsnî, Asr-ı hazırda İslamlar 4, Buhara, *SM*, C. 6, S. 135 (24 Mart 1327), s. 78.

35- Carrère d'Encausse, H., a.g.e., s. 176-177.

36- *Münazara*, s. 68.

37- Bu konuda yukarıda geçen W.L. Hanaway'ın araştırmasından yararlandık.

38- Bartol'd V.V., Sart, *Sochineniya*, C. 2, Kıs. I., Moskova, 1964, s. 528-529.

39- Özellikle bk. *Münazara*, s. 66-68.

bulunan böylesine bir ilericilik, Fitrat'ın fikirlerinin önemli bir özelliği olarak kabul edilebilir. Ancak gene de görüldüğü gibi, Fitrat'ın ulusal bilinci, İslamiyet ile yakın ilişkisi olması bakımından özellik göstermektedir[40].

5) Halkçı aydınlığı

Fitrat'ın "*Münazara*"daki siyasal yeri konusunda birbirine karşıt olan iki inanç vardır. Örneğin, Braginskii'ye göre, Fitrat "Emir'in despotizme boyun eğen, halka karşı bir Turancı'dır. Karimov'a göre ise "demokratik bir aydın"dı[41].

Bizce, Buhara Emirliği'ni "dünyanın en geri kalmış bir ülkesi" olarak nitelendirerek, tüm siyasal ve sosyal yapısını eleştiren, İran ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki meşrutiyet hareketlerine açıkça sempati gösteren ve ulemaya, haksız yöneticilerin baskısından Buhara halkını kurtarmayı emreden Fitrat[42], devrimci bir düşünür olarak değerlendirilmelidir.

Öte yandan, gerçi "*Sırat-ı Müstakim*"in yazarları ile birlikte Fitrat, 1911 yılının başında tahta çıkan yeni Buhara Emiri'nden Buhara'nın siyasal ve sosyal ıslahatlarını bekleyerek, onu eleştirmekten geri durmuşta olabilir[43]. Ancak, bu nokta, Braginskii'nin

40- Örneğin, Fitrat 3,5 milyon Buhara müslümanlarının birleşmesinden söz etmektedir. Bk. *Münazara*, s. 24.

41- Braginskii, I.S., a.g.e., s. 450-451; Karimov, E., a.g.e., s. 91-126.

42- Özellikle bk. *Münazara*, s. 14, 45, 47.

43- Bk. Giyaseddin Hüsnî, Buhara ahvaline dair, *SM*, C. 5, S. 125 (13 Kânun-ı sâni 1326), s. 345-347, özellikle, s. 346; Giyaseddin Hüsnî, Asr-ı hazırda İslâmlar, 4, Buhara, *SM*, C. 6, S. 135 (24 Mart 1327), s. 78-79; *Münazara*, s. 65-66.

üzerinde durduğu kadar önemli değildir. Çünkü, "*Sırat-ı Müstakim*"deki yazarların tersine, Fitrat, Emir tarafından yapılacak "tepeden inme ıslahat" yerine Buhara müslümanlarının tek tek uyanması ve ilerici bir girişimle "tabandan gelen ıslahat"a önem vermiştir[44]. İşte, Fitrat'ın vurguladığı eğitim devrimi, "tabandan gelecek ıslahat"ı gerçekleştirmek için bir araçtır[45]. Ve gerçekten Fitrat ve diğerlerinin kurduğu "Mekteb-i Cedid"den gelecekteki ihtilâlciler mezun olmuşlardır[46]. Bu durumda, "*Münazara*"daki Fitrat, gelecekteki ihtilâlciliğini açıkça belli eden halkçı bir aydındır diyebiliriz.

Makalemin sonunda, genel sonuç olarak aşağıdaki üç noktayı vurgulamak istiyorum:

1) Fitrat, Afgani, Abduh ve Mercanî tarafından temsil edilen yakınçağdaki İslâm ıslahat akımından çok etkilenmektedir. Ancak, İslâmcılık ya da Türkçülüğün etkili olduğu 1910-1911 yıllarındaki İstanbul aydınlarının düşüncelerine karşın, Fitrat'ın daha çok ulusçuluk ya da bölgesel milliyetçiliğe önem verdiği dikkati çekmektedir. İlerde, Orta Asya yakın tarihindeki İslâmcılık, Türkçülük ve bölgesel milliyetçilik ile bunların karşılıklı ilişkilerini daha ayrıntılı olarak incelememiz gerekmektedir.

2) Fitrat'ın anladığı İslâmiyet, sosyo-politik değişikliğe karşı tutucu bir kavram olmayıp aksine onun destekleyicisidir. Asya-Afrika ülkelerinin tarih-

44- Özellikle bk. *Münazara*, s. 66-68.

45- Fitrat'ın böyle bir düşüncesi, onunla çağdaş olan İranlı ulemadan Malik al-Mutakallimîn'in düşüncesine benzemektedir. Malik al-Mutakallimin için bk. Kagaya, H., a.g.e., s. 106-107.

46- Hocaev, F., a.g.e., s. 93.

sel gelişmesindeki özelliğe önem veren Mısırlı sosyolog A. Malek, "tarihsel bakımdan ilerici bir etken olan İslâmiyet" kavramını kullanmaktadır[47]. Fitrat'ın anladığı İslâmiyeti bu "tarihsel bakımdan ilerici bir etken olan İslâmiyet" olarak düşünebiliriz. Bu nokta, İslâm ıslahat hareketinden sosyalizme yaklaşan Orta Asya genç aydınlarının düşünce tarihini incelerken önemli bir ipucu olacaktır.

3) S. Aynî'ye göre, 1905'ten 1917'ye kadar Tacik edebiyatındaki başta gelen konular, "vatan", "millet", "din", "ilim" ve "maarif" olmuştur[48]. İşte, bu beş kavram Fitrat'ın "*Münazara*"daki düşüncelerinde temel bir rol oynamaktadır. Bu durumda, eğer "*Münazara*" Buharalılara bir düşünce devrimi getirmişse, bunun nedeni, Fitrat'ın kendisiyle akran ve aynı toplumsal tabakadaki kişilerin çağdaş düşünce ruhunu "*Münazara*"da son derece açıklıkla ifada etmesidir.

47- A. Malek, çev., W. Miki, Uyygarlık açısından bir strateji üzerine, *Shisō*, No. 596, 1974, s. 271-272. (Japonca)
48- *NAT*, s. 529.

Son olarak, bana "*Münazara*"nın bir kopyasını göndermek lûtfunda bulunan Sayın Prof. Dr. Edward Allworth (Columbia Univ.)'a ve yazımın Türkçesinde yardımcı olan Sayın Dr. Pulat Oktan (Ankara Üniv.)'a çok teşekkür ederim.

II. BÖLÜM

1911-1928 YILLARI ARASINDA BUHARA AYDINLARINDA GRUP KİMLİĞİNİN GELİŞİMİNE BİR BAKIŞ*

GİRİŞ

Buhara, genelde bilindiği gibi 8.yüzyıl Arap istilasından 20.yüzyıl başlangıcına kadarki dönemde, Orta Asya İslâm medeniyetinin en önemli merkezi olarak tanınmaktaydı. "Buhara-yı şerif" adı, bu şehrin politik ve ekonomik önemiyle birlikte, tanınmış bilim adamları, Şeyh Baha al-Din Nakşibend (1317-1389)'in kutsal mezarı ve Orta Asya'nın her tarafından öğrencileri cezbeden medreselerinin çokluğu nedeniyle oluşmuş statüsünden gelir.

18.yüzyıl sonlarında Özbek-Mangitlerin Buhara Hanlığı tahtına çıkmalarından sonra Buhara'nın dinsel karakteri idareciler tarafından çok ağır bir biçimde sertleştirilmiştir. Cengiz soyundan olmayan Mangitli emirleri, kendi güçlerini kabul ettirmek için İslâm otoritesini kullanmak zorundaydılar. Emir Haydar (1800-1826), İstanbul'a elçilerini göndererek, Osmanlı Halifeliği'ne bağlılığının içtenliğini açıklamışsa da *Emîrü'l Mumînîn* adını taşımaktan geri kalmamıştır.[1] Öte yandan, Mangit idarecilerinin sağladığı ekonomik ve sosyal yardımlardan hoşnut kalarak, Buhara uleması

* Bu makalenin aslı: Hisao Komatsu, The Evolution of Group Identity among Bukharan Intellectuals in 1911-1928: An Overview, *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, No. 47, 1989, pp. 115-144.

tutucu bir tavırla ve şiddetle karşı çıkma eğiliminde idi.[2] Ruslar da Buhara'nın dinsel otoritesine önem vermişti. Eğer bu şehire dokunursa, böyle bir harekât büyük çapta dini ayaklanma çıkması, yeni oluşmuş Türkistan bölgesindeki Rus koloni idaresini tehlikeye sokabilirdi. Bu yüzden Rusya, Orta Asya'yı ele geçirdikten sonra Buhara hanlığına otonomi tanıyarak kendi kontrolü altında kalmasını yeğledi. (1868). Çarlık döneminde, yabancı Müslümanlarca ve sonradan da şehir aydınlarından oluşmuş reformcu düşünen Genç Buharalılar tarafından birçok defa eleştirildiği gibi, Buhara'da Hanlığın despotik rejimiyle beraber var olan İslâm medeniyeti, durgunluğu ve zayıflığı arttırdı.[3]

Buhara-yı şerif otoritesinin son bulması, Rusya Devrimi ile olmuştur. Dünya tarihinde ilk defa 1920 yılında, Sovyet Halk Cumhuriyeti İslâmcı devletin yerini almış ve 1924'de kısa ömürlü Buhara Cumhuriyeti Bolşevik planı doğrultusunda ulusalcılık ilkesiyle Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan olmak üzere üç sosyalist cumhuriyete bölünmüştür. Toplumsal yaşamda İslâmcılıktan Sosyalizme doğru yaşanan bu ağır değişim sırasında, Buhara aydınlarının kimliğinde nasıl ve hangi gelişmeler olmuştur? Bu sorular Sovyet Orta Asya'da ulusalcılık sorunlarını tarihsel bir bakışla inceleyenlerin ilgisi alanında olabilir. Bu makalenin amacı, 1911-1928 yıllarında Buhara aydınlarında grup kimliğinin gelişimini Buhara ve Türkistan kaynaklarına dayanarak analiz etmektir. Bu arada bizim esas ilgimiz kolonileşmiş Türkistan'ın devrimi için direnmiş *devrimci kuşağın* örnek figürlerinden Abdurra'uf Fitrat (1886-1937) üzerinde durmak olacaktır.

Sovyet tarihçileri, devrim öncesi Rusya Türkistan'ında *Yeni Usul Okulu (Mekteb-i Cedid)* çevresinde ulusal reform hareketiyle ilgilenen ve Ekim Devrimi'nden sonra Müslüman Komünistlerin önemli kısmını oluşturan Orta Asya Cedidcileriyle son yıllara kadar fazla ilgilenilmemiştir. Cedidciler'in olumsuz tanımı ("karşı devrimci burjuva milliyetçiliği") her türlü önemli araştırmaların önlenmesi için yeterli bir neden olmuştur ve sonuçta Orta Asya'nın modern tarihindeki önemli olay ve akımların birçok yanları ele alınmamış olarak kalmıştır. Fakat, son yıllarda *Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Tarihi*'nin yeni düzenlenmesi sırasında bazı Özbek araştırmacıları, 1898'de Andican isyanı, Cedidcilik hareketleri ve diğerleri gibi önemli konuları içeren kendi modern tarihlerinin yeniden ele alınmasının gerekliliğini vurgulamaya başladı. 1987'de Taşkent'te Özbekistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nce yapılan bir konferans sırasında, A.S. Sadkov "Özbekistan tarihi olarak yeniden hazırlanacak olan geniş kapsamlı eserde burjuva ulusal ideolojisinin gelişim süreci, aydınlatma akımı ve Cedidcilik hareketinin gerçek niteliklerinin gün ışığına çıkarılması bekleniyor"[4] şeklinde konuyu açıklamıştır. Bunun gibi liberal görüş açısından, Sovyetler Birliği'ndeki Cedidcilik araştırmalarında yeni gelişmeleri beklememizin mümkün olduğunu görebiliriz.

Aynı zamanda Fitrat'ın kendisine gelince, onun rehabilitasyonu daha geniş biçimde ilerlemektedir. Devrim öncesi Türkistan'daki öncü reformistliği gibi ileri-ci yanları 1970'lerden beri değerlendirilmekteyse de son bir kaç yıl içinde onun 1920-1930 yılları arasında Özbek Sovyet edebiyatı'ndaki olumlu rolü üzerine de araştırmalar yapılmaktadır. Özbekistan Yazarlar Birliği'nin organı *Şark Yıldızı*'nın son sayısında Fit-

rat'ın tarihsel oyunu *Abulfayz Han*, 65 yıl sonra tekrar basılmıştır.[5]

Bugünkü zaman için, Orta Asya'nın modern tarihindeki *devrimci kuşak* ile ilgili kaynak materyallarından gerektiği kadar faydalanmaktan uzak kalmaktayız. Fakat, bu çalışmaya bir deneme biçiminde de olsa başlamak, Sovyet bilim adamlarının da bu konuda arıştırmalara başlaması bakımından önemli olabilir.

I. *Münazara* ve Görüş Açısı

Herşeyden önce, Rus Doğu bilimcilerinden V. V. Bartol'd (1869-1930)'un Orta Asya'lı yerleşik nüfusun grup kimliği üzerine genel anlatımını ele almak, analizimiz için önemli olacaktır. 1908'de şunu yazmıştır:

> Orta Asya'daki yerleşik nüfus kendini ilk önce Müslüman ve sonradan belli bir şehir ya da bölgenin insanı olarak tanımlar.Ulusal bilincin onun için önemi yoktur. Ancak son yıllarda (Rusya aracılığıyla) Avrupa kültürünün etkileri altında ulusal birlik fikirleri gelişmiştir.[6]

Onun gözlemi, Zeki Velidi Togan'ın (1890-1970) Maveraünnehir (Ma wara al-Nahr) Türklerinin devrim öncesi adlandırılması üzerine notlarıyla anlam olarak aynı noktaya gelmektedir. O'na göre, birinin göçebe/yarı göçebe olması (Özbek) ya da yerleşik olması (Sart/Türk), onların arasında kimlik için ilk kıstası oluşturur. Grup olarak kendini adlandırmada yetersiz kalan ikincisi, kendi kendilerini adlandırmak için mekânı kıstas olarak kullanmışlardır. Örneğin; Taşkentlik, Hokandlık v.s. ve birincisi olan Şiban Özbekleri'nin soyu, kendi geleneksel kabile sistemlerini oldukça korumuşlar. Diğer bir deyimle, Özbek

adı kısıtlı ve dar anlamda kullanılmıştır.[7] Bartol'd'un konuyu açıklarken sadece Avrupa kültürünün etkilerini dikkate alarak, Orta Asya'daki sosyo-ekonomik gelişmeleri ve Tatar ya da Osmanlı aydınlarının kültürel etkileri gibi önemli faktörleri yadsımasına rağmen, onun tanımını başlangıç noktamız olarak kabul edebiliriz.

1911'de İstanbul'da, *Münazara* (Tartışma) başlıklı Farsça bir eser basıldı. Yazarı, İstanbul Üniversitesi'nde okuyan genç bir Buharalı öğrenci olan Abdurra'uf Fitrat'dır. Bu eserinde Fitrat, Buhara'nın medeniyet bakımından geride kalmasını eleştirdi ve Buhara Müslümanlarını Buhara ulemasının tutucu eylemlerine karşı, özellikle eğitim alanında reform hareketi için yoğun olarak etkiledi. Bu etki, Buharalılar arasında *Yeni Usul Okulu*'nu savunanlar ve ona karşı çıkanlar arasında sert tartışmalar yarattı. Çağdaş Buharalı Cedidci âlim 'Ayni (1878-1954), *Münazara*'nın etkisi üzerine düşüncesini şu şekilde anlatır:

> O günlerde *Münazara*'nın etki gücü dehşetliydi. Bir yandan karşıtların durgunluğundan uyandırmıştı: öyle ki, karşıtlarından bir kaç kişi suçlamakla yeni usül hareketinin durdurulamayacağını anladırlar Öbür yandan halkı ve gençliği reformist tarafa itip onlar arasında entelektüel devriminin meydana gelmesine sağlamıştır.[8]

Fakat, *Münazara*'nın en ilginç yanı, bizim konumuzun içeriği açısından şudur ki, Fitrat Buharalılar için olumlu ve bütünleyici anlamda *vatan* ve *millet* kavramlarını yaymıştır. Onun görüşünde bunlar dış bağımlılığa ve iç kargaşalığa karşı Buharalıların mücadelesinde temel ilkelerdir. *Münazara*, büyük-Rus şovenizminin Rus hükümetinden Buhara'nın imparatorluğa tamamen ilhak edilmesini talep etmekte

olduğu zaman, 1910'da Buhara'da meydana gelen Sünnî-Şiî kanlı çatışmasını bir kerede bastırmak için Rus ordusunun Buhara-yı Şerif'e ilk girişinden hemen sonra kaleme alınmıştır. Açıktır ki, Fitrat *vatan* ve *millet* kavramlarına hem gerçek hem de aktüel anlam vermiştir. Fitrat, "Biz Buhara'nın, Buharada bizimdir" diye yazmıştır.[9] İşte bu *vatan* kavramı, Buhara Hanlığı'nda meşrutiyet kurmayı amaç edinmiş Genç Buharalılar hareketinin temel ideolojisi olur.[10]

Fitrat'ın Buhara ulusalcılığında, onun Buhara-yı Şerîf şehrine karşı duyduğu ilginin yoğun bir etkisi olduğu yadsınamaz bir noktadır. Fakat, 1912'de yazdığı *Bir Hindistan Müslümanının Buhara'da Seyehatleri*[11] adlı eserinde Fitrat; Karşı, Şaahr-i sabz, Hatirç gibi hanlık içinde bulunan başlıca şehirleri gezmiş Hintlinin ağzından kendi baba toprağının değişik sosyal ve ekonomik sorunlarını detaylı olarak anlatıyor ve toplumun her kesimiyle, ulema, işçi, tüccar ve esnafla tartışıyordu. Açıktır ki, Fitrat'da *vatan* yalnızca Buhara-yı Şerif'le kısıtlanmayıp bütün Buhara Hanlığı'nı kapsıyordu.

Fitrat'da Buhara ulusalcılığı daha önce söz edilen geleneksel bilinç ile kıyaslandığında, tamamen yeni bir ideoloji olmaktadır ki, aynı zamanda onun ulusalcılığı güçlü bir şekilde İslâmla oluşmuştur. Onun eylemleri İslâm'a yönelik içtenliğinden kaynaklanan bir direnme olarak görünür. Fitrat şunu yazar:

> Kâfir mabetlerin zaferi perişanlığımızdandır.
> Dinsizlerin birliği viranlığımızdan
> Geçmişte olduğu gibidir İslâmın kendisi
> Müslümanım diyen bizlerden kaynaklanır bütün ayıplar
> İslâm şerefimizdir, İslâm mutluluğumuz.[12]

Fitrat'tan önce gelen ulusal reformcu olarak, 19. yüzyıl sonunda Buhara'nın bağımsızlığını savunmak için somut düşünceler planlayan, bir Buharalı âlimi Ahmed Daniş'i (1827-1897) biliyoruz.[13] Fakat belki de Fitrat'ın terminolojisi ve ulusal reformcu düşüncesini doğrudan etkileyen ise çağdaş İslâm reformcuları olmalıdır. *Münazara*'da Muhammad' Abduh(1849-1905), Abdürreşid İbrahim (1857-1944) ve diğerleri gibi önde gelen reformcu simaları görebiliriz. Gerçekten Fitrat'ın İstanbul ve Buhara 'da önemle izlediği *Sırat-ı Müstakim* dergisinde de 'Abduh'un Osmanlı Türkçesine çevrilmiş makaleleri seri halinde yayımlanmaktaydı.[14] Diğer taraftan, sessizlik içinde olan Buhara ulemalarından çok farklı olan İbrahim'in güçlü eylemleri, Fitrat tarafından İslâm'a bağlılık olarak önemle değerlendirilmiştir. Fitrat şöyle yazmıştır:

> Nogaylardan Abdürreşid İbrahim, İslâm birliğini meydana getirmek için yalnızca 12 rubleyle evini terkedip ta Çin ve Japonya'ya kadar gitmiş ve Japonya'nın başkenti Tokyo'da bazı Japon soylularını İslâm'a döndürüp bir İslâm cemiyeti kurmayı önemli derecede başarmıştır. Bu, İslâm'a içten bir bağlılıktan başka hiçbir şey değildir.[15]

Fitrat'ın, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nda tanınmış bu Pan-İslamist ile olan yakın ilişkisi, *Yeni Usul Okulu*'nu Şeriate uygunsuz diyerek kapattıran Buhara'lı bir yüksek makam görevlisine kendisinin yazdığı açık mektup'la da anlaşılabilir. Fitrat'ın bu görevliyi protesto eden Farsça makalesi, Abdürreşid İbrahim'in başkanlığında düzenlenen *Taaruf-i Müslimîn* adlı Osmanlı dergisinde basıldı.[16] Belki de, İstanbul'da 1910-1914 yılları arasında kaldığı zaman Fitrat Osmanlı ilerici İslamcılığı akımının etkisindeydi.

Yukarıda da görüldüğü gibi Fitrat'ın ilk düşüncelerinde İslâm temel bir faktör ya da dinamizmin kaynağı olduğu halde etnik bilinç ve terimlerin kullanımı fazla etkili değil ya da çok azdır. 1916 yılına kadar, kendi çalışmalarını yalnızca Buhara-yı Şerif'te genelde kullanılan Farsça [17] ile yazarken, o günlerde Rusya müslümanları arasında etkin olan ve İstanbul'da yoğunlaşan Türkçülük düşüncesine tamamen ilgisiz kalmıştır. Nitekim, 1912 yılında, ilk Buhara gazetesi olan *Buhara-yı Şerif* Farsça olarak basıldığı zaman, İstanbul'da Türkçülüğün dergisi olan *Türk Yurdu*, Buhara'da gayri tabiî hal diyerek bunu eleştiriyordu. Onların düşüncelerine göre, Buhara halkı hemen kâmilen Türk oğlu Türk olduğu için, ilk gazetesi de Türkçe olarak basılmalıydı.[18] Daha önemli olan bir nokta ise Rusya Müslümanları arasında bu tür tartışmaların sürekli olarak yapılmasıydı. 1909 yılının başlangıcında bir Tatar düşünürü, tanınmış bir dergi olan *Şûra*'da şunları yazdı:

> Buhara'da resmi dil Farsça'dır ve hukukî ve idarî işlerle ilgili tüm vesikâlar Farsça yazılır. Şehire yerleşenler, halk dilinin Özbek (Çağatay) olmasına rağmen, Farsça ile iletişim kurar. Buhara'lı yöneticilerin köken olarak Özbek olmasına ve Özbek nüfusunun Taciklerden iki kat fazlalığına rağmen, Farsça resmi dil olarak kabul edilmiştir. Farsça dilinin kullanımı, tarihte de görüldüğü gibi Doğu Türkleri'nin Farsça hece yapısını kaynak olarak kullanmasından ileri gelmektedir. Fakat bu durum büyük Türk halkının bölünmesine neden olabilecek çok kötü bir tehdittir.[19]

Fitrat ile yabancı Türkçüler arasındaki karşıtlık gayet açıktır. En azından 1916 yılına kadar, Genç Buharalıların önde gelen lideri Fitrat için etnik bilinç çok önemsiz görülmektedir.

19. yüzyılın sonlarına doğru, Buhara'dan farklı olarak, Rusya Türkistanı'nda Türk göçebe gruplarının yoğun olarak yerleşik hayata geçmeleri ve Tacik nüfusla birleşmeleri sonucu, Farsça konuşan halkın Türkleştirilmesi son aşamaya gelmişti.[20] Bu yüzyıllarca süren gelişme, aynı zamanda Rus idaresi ile de sürdürülmüş görünüyor. 1899'da, Türkistan yöneticisi General Duhovski, II.Nicholas'a yazdığı raporunda, bölgedeki sosyo-ekonomik gelişme ve yerleşik Türkistan halkı için *Sart Türk* dilinin resmi dil olarak kullanılmasıyla Farsça konuşan Taciklerin oldukça Türkleştirildiklerini ve Türkistan müslümanlarının yalnız din bakımından değil, milliyet bakımından da homojen olduklarından dolayı Rus idaresine yönelik güçlü bir tehlike oluşturabileceklerini belirtir.[21] Bu Türkleştirme sürecini Bartold da gözlemlemektedir. "Akademisyen Radloff, 1868'de Semerkand caddelerinde yaygın olarak Farsça konuşmalar duymuşsa da, benim gözlemlerimde (örneğin 1904'de) Semerkand nüfusu dikkate değer bir biçimde Türkçe'yi Farsça'ya tercih etmiştir."[22]

Diğer taraftan, Türkistan'da çok bulunan Tatar ve Osmanlıca yayınlar, ağırlıklı olarak Türkçü düşüncenin propagandasını kültürel anlamda yapıyorlardı. 19.yüzyılın sonlarından 20.yüzyılın başlangıcına kadar Türkistan'daki Türkçe yazı dili sonradan görüldüğü gibi, Tatar ve Osmanlı yazın dillerinin ağır etkileri altında kalmıştır. Bu gelişmelerin sonucu olarak, özellikle 1905'deki birinci Rus devriminden sonra, Türkistan'da kökleşen Türk ulusalcılığı geleneksel grup kimliklerinin yanında ortaya çıkmaya başlamıştır.[23]

Bu çerçeve içinde, Türkistan'daki Cedid-reformcu liderlerden biri olan Mahmud Hoca Behbudi (1874-

1919)'nin ileri sürdüğü fikirleri analizlemeye değerdir. Kendisi 1909'da, Türkistan idaresinin Rus askerî yönetimi değil, Türkistan Ruhanî Meclisi tarafından yapılmasını isterken şunları yazdı:

> Türkistan'da müslüman nüfus genel olarak Türk diliyle iletişim kurar. Güney bölgesinde yalnız 100 bin kadar Farsça konuşan nüfus var. Fakat onlar aynı zamanda Türkçe bildiği için resmi dil de Türkçe'dir. Yerel mahkemeler ve Darilkaza için yapılan başvurular, bütün kayıtlar ve belgeler Türkçe yazılmaktadır. Türkistanlılar arasında giyim kuşamda, dinde ve dilde hiç bir fark yok. Gerçi kendi terminolojilerine göre şehire yerleşenler Sart, köylerde oturanlar Özbekler ya da Türkmen, bozkırlardaki göçebeler ise Kırgız ve Kazak olarak adlandırılır. Ancak inanç, din, gelenek-görenekleri ve evlenme gibi şeylerde birbirinden aslâ farkları yoktur.[24]

Behbudi'nin bu açık yorumunda, Türkistan'da kökleşmiş Türk öz-bilincinin *(Türkistanlılar)* bütünleşmiş tanımını bulabiliriz. Bu ideoloji, 1914'den sonra *Sada-i Türkistan* (Türkistan'ın sesi) gibi tanınmış reformist dergilerle yayılacaktır. Bu dergi iki açıdan dikkatle ele alınmalıdır. İlk olarak, yöneticileri halk dili ile yazı dili arasındaki boşluğa köprü olmak ve Türkistan'da yazı dilindeki kaosu aşabilmek amacıyla orijinal ve iyi düzenlenmiş Türkçe hecesi kullanmaya başladılar. İkincisi, Türkistan bölgesini Rus otoritesinin düzenlediği hudutla farklı tanımlayıp, Türkistan halkının menfaatlerini savunmak amacıyla kendine özgü prensipler tesis ettiler.[25]

Fitrat'a gelince, Türkistan kimliğine yaklaşımı, en azından başlangıçta Behbudi'den farklıdır. Buhara'yı Türkistan'ın bütünleyici bir parçası olarak görüyorsa da, *Münazara*'da ele alırken, etnik içeriğe, dinsel ya da bölgesel terimler kadar fazla değinmez. Şöyle yazar:

> Medenileştirilmemiş Rusları, Tatar, Kafkasya Türkistan, Kırgız... Müslüman kölelerin efendisi yapan bilimdir. Eğer siz Türkistan Müslümanları, anlamsız skolastik araştırmalarla uğraşarak değerli gençliğinizi boşu-na sarfetmeye devam ederseniz ve yararlı bilimlerden habersiz kalırsanız, Türkistan'da İslâm, tarihteki adından başka hiçbir şeyi bırakmadan, yakın gelecekte yok olacaktır.[26]

Fitrat'ın kendisi henüz bir Türkçü değilse de, ileriyi gören reformcu düşüncesi ve üstün yöntemiyle yazılan Farsça eserleri, onun önemli Cedidcilerden biri olmasını sağlamıştır. 1913'de *Münazara*'nın Özbekçe çevirisi iki perdelik oyun olarak Taşkent'te basıldı. Ancak Haziran 1914'de *Sada-i Türkistan*'da yurtsever (patriotic) şiirleri yayınlandığı zaman, Rus otoriterleri duruma el attı. Demek ki, 1914'e değin Fitrat'ın Türkistan Müslümanları üzerindeki etkileri, kolonicilerin gözleri önünde, bir tehlike yaratmaya başlamıştır.[27]

Türkistan'da ulusal hareket büyüdükçe, Türkistanlı ulusalcılar ve Genç Buharalılar arasındaki karşılıklı ilişkiler yoğunlaştı ve Genç Buharalıların düşüncelerinde de Türkistanlılık fikri önemli rol oynamaya başladı. Haziran 1916'da II. Nikolas tarafından çok sayıda Türkistan halkını işçi olarak cephe gerisine göndermek üzere ferman çıkınca, bütün Türkistan'da Rus idaresine karşı büyük halk ayaklanmaları meydana gelmişti.[28] İşte bu ayaklanmalardan hemen önceydi ki Fitrat, Türkçe olarak, "Türkistan'ın büyük Türk halkına" adadığı etkileyici şiirini yazdı:

> Ah büyük! Ah Türk halkı aç gözlerini
> Ve gör etrafında güçlenen deryayı şimdi
> Kışkırt bu kadar parlayan ateş
> Türkistan'da yaşamayacak artık hiç bir zorbalık[29]

1916 ayaklanması onun edebi hayatında bir dönüm noktası olarak görünür. Bundan sonraki eserlerinde Türkçe'yi Farsça'ya tercih eder. Fakat onun öz-bilincindeki kesin geçişleri de inkâr edemeyiz. Onun vatanı, Buhara Hanlığından Türkistan'a genişlerken, düşüncelerinde de Türkçülük fikri doğmuştur. 1917'de Şubat devriminden sonra Fitrat, Genç Buharalılar Merkez Komitesi'nde olduğu kadar, Türkistan'da önde gelen "Pan-Türkçü eğilimli"[30] Cedidci dergilerinden *Hürriyet*'in düzenleyicileri içinde bulunacaktır.

2. Çağatay Meclisi

Mart 1918'de Genç Buharalılar'ın Bolşeviklerle birlikte Buhara yöneticilerine karşı giriştikleri isyan, başarısızlıkla sonuçlandı. Pek çok sayıda reformist ve önde gelen Cedideciler, fanatik Buhara ulemalarının kışkırtmalarıyla harekete geçen gözü dönmüş kalabalık tarafından katledildi. Hayatta kalan devrimcilerden Fitrat, Feyzullah Hocayev (1896-1938), ve Abdülkadir Muhiddinov (1892-1934), Sovyet Türkistan'ına iltica etmek zorunda bırakıldı. Mülteciler orada, sınıf kavgasından daha çok, koloniyel devrim sorunlarıyla ilgilenen Türkistan Müslüman komünistleriyle yakın ilişkilere girdiler. Bir takım yanlış hataları olmasına rağmen, kendi uluslarının geleceğini belirlemede, çağdaş Sovyet gücünü tek araç olarak gördüler. 1920'de Müslüman komünistlerin üçüncü bölgesel konferansında, Türkistan Sovyetlerinin Merkez Komite Yürütme başkanı T. Rıskulov (1894-1943), şunları söyledi:

> Eğer Türkistan'da yaşanan faciadan kimlerin sorumlu olduğunu sorarsak, bunlar bir yandan ezilmiş insanların kanıyla proleterye bayrağını kirleten isyancılar ve öte yandan geçmişte kendi halkının liderleri olarak sorumlu olan aydın zenginler ve mutaassıp molla ulemacılardır.

> Şimdi, Türk komünistleri, özellikle Türkistan halkının tarihsel yanlışını düzeltecektir. Komünizmin kızıl bayrağı altında birleşen gerçek devrimciler, çalışan Türkleri temsil edenler, birleşmiş bir komünist örgüt oluştururlar. Türk komünistleri, yalnızca fabrika demiryolu proleterlerinin haklarını savunmayacaklar ama aynı zamanda binlerce kilometreyi bulan kırsal steplerde ve köylerde yaşayan halkların kültürel-ekonomik gereksinmelerini sağlamayı kendi görevi bilecektir.[31]

Bununla birlikte, Genç Buharalı mülteciler, Ziya Gökalp (1876-1924) gibi ideologların Türkçülük ideolojilerinin etkisi altında kalan ve Rusya'daki harp esir kamplarından çıkan Osmanlı subaylarıyla ilişkiye girmişlerdi. Onların Genç Buharalı'lara sunduğu siyasal ideolojiler küçümsenmemelidir. 1920-1921 arasında onlarla çalışan Togan'a göre, Büyük Savaş yıllarında neşredilen Osmanlı Türk politik eserleri ve Haziran 1921'de Buhara Cumhuriyeti'ni ziyaret eden Türkiye Büyük Millet Meclisi üyesi İsmail Suphi Soysallıoğlu gibi şahıslar, Genç Buharalıların politik oluşumuna büyük katkıda bulundular.[32] Belki burada ileri görüşlü bir Osmanlı makalesine bakmak, çalışmamız açısından yararlı olabilir.

1918'de, Ziya Gökalp, *Yeni Mecmua* dergisi için «*Rusya'daki Türkleri Ne Yapmalı?*» başlığı altında bir deneme yazdı. Bu denemede yazar, komünist sosyo-ekonomik düzene alternatif olarak Dayanışmacılığın *(Tesanüdcülük)* önemini öne sürerek, Orta Asya'da bağımsız bir Türk-Müslüman devletinin kurulması için izlenecek strateji üzerinde durmaktadır. Gökalp'a göre çağdaş durum Rusya Türkleri için dördüncü *Ergenekon* olacaktı. Türk halkının bölünmesine hiç izin vermeyerek yalnızca

nürk-Müslüman kimliğini istedi. Devlet dili bütün Türklerin ortak dili olarak, Osmanlı Türkçesi olacaktı. Merkezi yönetim sisteminin ve ulusal ordunun kurulmasını gündeme getirerek tartışırken, başarının vazgeçilmez koşulu olarak Timur *Sahipkıran* tipinde, karizmatik bir liderin bulunmasını düşündü.[33] Romantik fikirleri bize, kaçınılmaz bir biçimde, Enver Paşa'nın sonraki maceralarını anımsatıyor. 1920'lerin sonlarına doğru Tacikistan hükümetinde önemli bir göreve getirilen A. Muhiddinov, Genç Buharalıların, kendisi de dahil olmak üzere, böylesine güçlü Osmanlı Türkçülüğünden etkilendiklerini açıkça itiraf etmiştir.[34]

Ne de olsa, 1920'lerin başlarında, Türkistanlı Müslüman komünistlerinin, "ezilen halkların ve işçilerin uluslararası birliğinin gereklilikleri" için "Türk Komünist Partisi" ve "Türk Sovyet Cumhuriyeti" olarak, parti ve devlet için yeni düzenlemeler getirmeye çalışırken,[35] Genç Buharalılar da kendilerini işte bu müstakil devrimci akımın içinde bulunduklarını farketmişlerdi. Bu dönemde Fitrat ise, 1919'da Buhara Komünist Partisi(BKP)'ne katıldı. (1919'dan beri merkez komite üyesi) ve sonradan da BKP'nin yayınladığı Özbek sosyo-politik ve edebi-ilmi dergi olan *Tang* (*Tan* 9 Nisan 1920-15 Mayıs 1920 arasında yayınlandı)'ın düzenlemesini üstlendi. Temel amacı kitlelerin aydınlanmasıydı. İlk sayıda şunu vurguladılar: "Aydınlanma olmadan hiçbir devrim sağlam bir temel sağlayamaz. Doğu'daki devrim, çok yaşa!"[36] Aynı zamanda, Müslüman Örgütleri Türkistan Bölge Bürosu'nun (Müslüman Bürosu) yayın organı *İştirakiyun* (*Komünist,* 21 Haziran 1918-12 Aralık 1920)'un düzenleme yönetimi ile yakın ilişkilerde bulundu. Bu büro, Ekim Devriminden beri

hem parti hem de Sovyet örgütleri tarafından önem verilmeden kalan Müslüman kitle ile Sovyet yönetimi arasındaki iletişimsizliği gidermek için, 1919'un Mart'ında kuruldu. Rıskulov'un lider olduğu dönemde Müslüman Bürosu, A. Muhiddinov'u Türkistan Müslüman Bürosu'nun irtibat subayı olarak Moskova'ya göndermiştir. Ancak bu teşkilat, RKP (Rusya Komünist Partisi) idareleri altında olmasına rağmen, Komünist Partisi'nin talimatlarına karşı tavır almaktan geri kalmamıştır. Bir parti arşivine göre, Türkistan Komünist Parti'sinin bir iç örgütü olduğu halde, Müslüman Bürosu, kendi başına ayrı bir hükümet gibi davranmıştı.[37] İşte bu bağımsız Müslüman komünist grubun organı İştirakiyun idi ki, Fitrat'ın başladığı yeni bir edebi harekete, Bolşevik lerce sansür konuluncaya kadar yayınlanma imkânı bulmuştur.[38]

1918'de Fitrat, Türkistanlı genç yazar ve şairleri Taşkent'te bir araya getirip Çağatay Meclisi (Çigatay Gurungi) adında bir edebi cemiyet kurdu.[39] Meclis, 1920'lerin başlarından beri Proleter çevrenin ve Sovyet yönetminin "karşı-devrimci burjuva milliyetciliği örgütü" gibi şiddetli eleştirilerine hedef olduğu için, bugüne kadar Sovyetler Birliği'nde hakkında hiç bir monografi yazılmadı. Ancak bu meclisin çalışmaları içinde *Devrimci Kuşağın* kültürel konulardaki özellikleri belirmeye başlamış gibi görünmektedir. Bazı orjinal kaynaklara bakarak onları genel formda inceleyebiliriz sanırım.[40]

Çağatay Meclisinin en önemli amaçlarından biri, kendi Türk yazı dilinin bütün ses özelliklerini gösterebilen ve halkın okur yazarlığını geliştirecek olan yeni bir yazım sistemi oluşturmak için geleneksel Arap yazım kurallarında reformlar yapmaktı. "Çigatay

Gurungi" takma adıyla yazılan, yazım kuralları reformu ile ilgili bir yazıda şunlar belirtilmiştir:

> Yeni imlâ kabul ettiğimiz için bize "Türkleri tefrik edenler" ünvanı veren efendilere soruyoruz. Türk dünyasının uyanmasını sağlamak için bütün çabasını gösteren yazarlar, hangi tarafta bulunabilir? Sizin tarafınızda mı, yoksa Çigatay Gurungi tarafında mı? Bizim bütün çabalarımız Türk dünyasına adanmıştır. Osmanlı kardeşler arasında Pan-Türkizim düşüncesi için büyük çaba gösteren Enver Paşa'nın Osmanlı askerleri arasında yaygınlaştırmak için yaptığı yeni hecelemeyi hepimiz biliyoruz. Ünlü Osmanlı generali Gazi Muhtar Paşa (1839-1918) ile büyük filozof Ahmet Mithat Efendi (1844-1912), yeni bir imlâ sisteminin destekleyicisiydiler. Onlar yeni imlânın ne Pan-İslamizm ne de Pan-Türkizm için zararlı olduğunu düşündüler. Fakat bizim profesörlerimiz zararlı olduğunu ileri sürüyorlar. (*İştirakiyun*, 1919, No.112.)[41]

Bu yazı, her lehçeyi ayrı bir yazı dili olarak kabul eden yeni fonetik yazım sistemiyle Türk yazı dilinin birbirinden ayrılacağından korkan ünlü Türkistanlı Cedidci Abduraşid Han Münevverqari (1878-1931) de dahil bazı milliyetçilerden ve Arapça yazım kurallarının sonsuz üstünlüğünü va'z eden tutucu çevrelerden gelen eleştiriye bir yanıt olarak yayınlanmıştır. Değiştirilmiş Arap alfabesi, 1923'de Türkistan'da resmen kabul edildi (Ondan sonra 1927'de Latin alfabesi, 1940'dan beri de Rus alfabesi, Özbekistan'da kabul edilmiştir). Çağatay Meclisi'nin yeni yazım kurallarını tanıtma girişimi yeni bir alfabe reformuna yönelik ilk ve özerk bir yapılanma olarak değerlendirilmelidir. Ancak, o günlerde çok aşırı bulunan girişimleri yüzünden Meclis üyeleri, sıradan Müslümanların gözünde Bolşevikler olarak görünüyordu.[42]

Bazı milliyetçilerin Gurungi'ye güvensizlik beslemelerine rağmen Meclis üyelerinin Türk dilini canlandırmaya çok istekli oldukları açıktır. Büyük bir gurur ve inançla ulusal kültürlerinin kökenlerini Türk tarihinin İslâm öncesi döneminde aradılar. Fitrat şunu belirtir:

> Türk uygarlığı Arap istilasından sonra kurulmadı. İslâmlaşmadan çok önce Türk halkının kendi şiirleri, şairleri ve edebiyatı vardı. Bu gerçeği bildirirken tereddüt edecek hiç bir nedenimiz yok. (*İstirakiyun*, 1919, No.140).[43]

İşte Meclis üyeleri, Türk milliyetçiliğini İslâm'a tercih etmişlerse, Meclisin şiddetle aleyhinde olan M.B. Salihof'un şu yorumu da hakikatten uzak değil kanısındayız. Ona göre Cedidcilerin düşünceleri, Devrim'den sonra, İslâm tarihinin yüceltilmesi Türklerin onuruna birşey kazandırmaz.[44] Bu değişim, özellikle Fitrat örneğinde kabul edilebilir. Ancak, kendisi aynı zamanda Türk dilinin feci tarihini kabul etmek zorundaydı. Fitrat şöyle yazar:

> Türkçemiz dünyada en zengin dil olmasına rağmen geçmişte yalnızca Arapçanın değil aynı zamanda Farsçanın da baskısına uğramıştır. Ama geçmişe baktığımız zaman büyük hekim İbn-i Sina, 'ikinci Aristotle' Farabî, ünlü Arapça sözlük düzenleyicisi Cevheri, Vahdet-i Vücud filozoflarından Celaleddin Rumi ve İran edebiyatında önemli kişiliklerden biri olan Nizamî, hepsi de köken olarak Türk'tür. Türk kökenlerine rağmen, ne yazık ki Gazne'li Mahmud Türklerin yenilgilerini anlatan *Şehnameyi* yazdırmak için Firdevsi'yi davet etti... üstelik Osmanlı sultanları bile tutkularını dile getirmek için Farsça şiirleri tercih ettiler. Türkçe dili kötü bir yazgıya uğramasına rağmen ve son bin yıl

içinde büyük sıkıntılar yaşadığı halde ölmedi, yaşamakta ve yaşar... Bazı insanlar "Biz Türk ulusunu seviyoruz ama Türk dili kaba, müziği tatsız ve tarihi karanlık" diyorlar. Onlara bir iki dayak atmak gerekir. Ama Türk ulusu bunu yapmıyor. Çünkü, Türkçe o kadar bahtsızdır. (*Iştirakiyun*, 1919, No.132).[45]

Fitrat'ın dil milliyetçiliğini büyük bir coşkuyla ortaya koymasının nedeni Çağatay Meclisi'nin kültürel milliyetçiliğinin, kendi Türk kültürlerinin geçmişteki görkemiyle şimdiki durum arasında oluşan derin çelişkilerden etkilenmiş olmasıdır. Kendi kültürlerinin ve belki de toplumlarının içinde bulunduğu koşulları daha ciddi olarak anladıkça, yenilenme hareketleri için daha fazla duyarlı olmaya başladılar.

Çağatay Meclisi'nin üçüncü özelliğini, onların yeni bir Türkçe yazı diline yaklaşımı oluşturmaktadır. Volga Tatarları ve Azeriler güçlü ulusal burjuvazinin desteğiyle yöresel lehçelerini esas alarak kendilerine özgü yazı dilini oluştururken, Türkistan'da doğal lehçeye dayanan ortak bir yazı dili Ekim Devrimi'ne kadar bulunmamıştır. Koloniyal dönemde bazı Türkistanlı yazarlar, başta Osmanlıca olmak üzere, Rusya Türkleri arasında *Tercüman* aracılığıyla yaygınlaşmış olan Umumi Türkçe, Orenburg'da çıkan *Vakit* ve *Şûra* gibi süreli yayınlar aracılığıyla öğrenilen Volga Tatar dili gibi çeşitli yazı dilinden etkilenmiş "Türk dili" ile kitap ve makaleler yazıyorlardı. Ayrıca eskiden kullanılmış olan Çağatay dili de özellikle medrese mezunları tarafından muhafaza ediliyordu. Bunların yanısıra, Rus Doğu bilgini N.P. Ostroumov (1846-1930) tarafından formüle edilen ve Rus Türkistanı'nda resmi dil olarak kullanılmaya başlatılan *Sart* dili de vardı. Örneğin, *Türkistan Vilayetinin Gazetesi*'nde (1870-1917) kullanılmış bir dildir. Ancak, çağdaş gözlemcilere göre, bu *Sartiye*'nin Tatar ve Kazak lehçeleri gibi öteki Türk dillerinden ayrılma eğilimi vardı.

Genel olarak, Tatarca'nın etkisi büyük olmasına rağmen, öğretim görevlisinin çok az olduğu Sovyet Türkistanı'ndaki eğitim kurumlarında Osmanlı subayları göreve getirildiğinden beri Osmanlı Türkçesi öğeleri de, Türkistan yayınlarında önemli derecede görülmeye başladı. Yazı dilinin bu karmaşık durumuna karşı Çağatay Meclisi, devrimden bir kaç yıl önce *Sadâ-i Türkistan* dergisinin çalıştığı gibi, Türkistan lehçelerini esas alarak modern bir yazı dilini yaratmayı amaçladı.[46]

Çağatay Meclisi'nin dil konusunda Türkistan ulusalcılığı, kendi adında da açık bir biçimde gösterilmektedir. 14. yüzyıldan 19.yüzyıla kadar Orta Asya Türkleri arasında Farsça ile beraber genel yazı dili olarak gelişen Çağatay dilinin modernleştirilmiş halini yeni bir yazı dili olarak kurmaya çalıştı. Meclis, Çağatay dilinin üstünlüğü övgüsünü vurgulamak için tereddüt etmedi. Fitrat şöyle belirtir:

> Türk edebiyatının hepsinde en önemli yeri Çağatay edebiyatı oluşturur. Bütün Türk lehçeleri arasında en yüksek düzeye Çağatay dili ulaştı. Bunun için saf Çağatay edebiyatını yaratmak zorundayız. (*Iştirakiyun*, 1919, No.132)[47]

Çağatay-Türk edebiyatına duyulan bu coşkunun köklerini, tarihsel bakış açısından, 19. yüzyıl başlarında Hokand ve Hive sarayları çevresindeki Çağatay rönesansında ve 19. yüzyılın son çeyreğinden sonra Türkistan'da yazı dilinin yavaş yavaş Türkçeleştirilmesinde bulabiliriz.[48] Meclis üyelerinin Çatayism'i kullandıkları takma isimleri ve

yayınlarının başlıklarında da görülür. Örneğin Batu, Çağatay, Timuçin, Cengiz han, *Timur'un Türbesi* ve diğerleri. Bir takım Pan-Türkçü gerekçelere rağmen, Çağatayism'leri yerel milliyetçiliğe ilişkin görünüyor. Osmanlı Türkçesi öğelerini yazı dilinden çıkarmaya çalıştıkları ve Osmanlı eğitim yöntemini doğrudan Türkistan gençliğine uygulayan Osmanlı görevlilerinin eylemlerini açıkça eleştirdikleri biliniyor.[49] 1929'da Fitrat, Çağatay Meclisini Pan-Türkçü cemiyet diye niteleyen Proleteryan eleştiriye karşı çıkarken şöyle der:

> Çigatay Gurungi, Özbek milliyetçiliği, dili ve edebiyatı adına çalışan Pan-Türkçü cemiyetlerle ve Pan-Türkçü hareketi destekleyen eski Cedidcilerle savaştı. Siz, Çiğatay Gurungi'yi Pan-Türkçülüğün grubu diye yerin dibine batırıyorsunuz. Bugünlerde kitlelere bu propagandayı yapıyorsunuz. Ancak Gurungi, o günlerde Pan-Türkçülük ve Pan-İslamizmle savaşıyordu.[50]

Fitrat'ın sözleri, Pan-Türkçülük yorumu üzerinde Meclis ve Sovyet otoriterleri arasındaki büyük farklılığı gösterir. Fitrat için yerel Türkistan kimliği, Pan-Türkism adıyla karıştırılmayacak kadar kendine-özgüdür. Onun yerel kimliği, Ziya Gökalp'ın yukarıda anılan merkeziyetçi Pan-Türkçülük fikrine bütünüyle yabancı olduğu, en azından yadsınamaz bir noktadır. Togan'a göre Fitrat, Volga-Tatar yazarı olan Galimcan İbragimov (1887-1938) gibi, Türklerin politik birliği düşüncesine karşıydı ve Pan-Türkçü kültürel birliği olanaksız görüyordu.[51] Bu durumda Fitrat'ın düşünceleri, modern Türkistan'da ortaya çıkan kültürel milliyetçiliğin oluşması çevresinde, ya da ulusal miraslarıyla kendilerini özdeşleştirmeye yönelik güçlü bir istek olarak yorumlanmalıdır. Fitrat'a göre, Türkistan'ın modern ve canlı yazı dili ve edebiyatı, klasik Çağatay edebiyatının zengin mirasları kullanarak oluşturmalıdır

Fakat, Meclis üyelerinin coşkulu çabalarına rağmen, Çağatay dilini yenilemek hiç de kolay bir iş değildi. İlk önce yazı dilinin saflaştırılması düşüncesinden yola çıkarak Arapça, Farsça ve Rusça köklü yabancı sözcükleri dışladılar. Ama bu eylem, Çağatay Türkçesine iyice yerleşmiş ve bütünleyici bir öğe olarak yerini almış çok sayıda Arapça-Farsça sözcüğün kullanılmaması anlamına geliyordu. Özbek edebiyatı araştırmacılarından Tatar âlim Abdurrahman Sa'di (1889-1956)'nin verdiği rakama göre, Ali Şir Nevayî (1440-1501) ve Abulgazi Bahadır Han (1603-1663)'ın eserlerinde görülen Arapça-Farsça terimler, sıra ile %70 ve %50 oranındadır. Arapça-Farsça sözcüklerin yerine geçebilen saf Türkçe terimleri eski Türk dilinde (örneğin, fayda=asiq, dünya=acun) ve kırsal bölgelerde var olan eski kullanımlarda aradılar. *Ortaq ve bildiriş* gibi çağdaş Özbek sözcükler bu saflaştırma hareketinin ürünlerindendir.[52]

Ancak, bu konudaki sabırsızlıkları ve kullandıkları ilkel yöntembilim beklenilen sonucu vermeyecekti. Özbek dili, yazı kuralları ve yazarları üzerine verilen Konferans (Semerkand, 1929) sırasında Kırımlı Tatar Türkolog B. Çobanzade (1893-1937), Gurungi'nin içine girdiği çıkmaz duruma şöyle kısaca değindi: "Çağatay dilinin yenilenmesi parolasından yola çıkan Çigatay Gurungi sonuç olarak yaşayan Özbek lehçesine yaklaşmaktan başka hiçbir şey yapamadı."[53]

Çağatay Meclisi, yukarıda sözü edilen etkinliklere ek olarak, genç yazarlar ve şairler yetiştirmek, folklorik bilgiler edinmek ve halk tiyatrolarını

yaygınlaştırmak için çaba harcamıştır. Özbek Sovyet yazarlarının ilk kuşağında Meclis seminerlerinden yetişen sayısız kişilik vardı ve 1920'lerin sonlarında eski üyelerden biri, Basmaçı saldırıları altında kalmış kırsal alanlardan folklorik bilgi toplamayı üzerine almış yürekli üyelerin başından geçmiş olaylarını, kendi etkinliklerinin olumluluğunu savunmak için anlatmaya çalıştı.[54] Fitrat'ın yurt sevgisini işlediği *Timur'un Türbesi* (1920) ve *Hind İhtilâlcileri* (Berlin, 1923) gibi oyunlarının her sahnelenişinde seyircileri gözyaşına boğduğu söylenir. İkincisi, yalnızca Türkistan'da değil, yurtdışında da sahnelenmiştir ve J.Neru'nun belirttiği gibi Hindistan'da İngiliz idaresine karşı bağımsızlık hareketinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Ancak sahnede yabancı hükümete boyun eğen halkı uyarmak için Timur mezarından kalktığı zaman, Sovyet otoriterlerinin kuşkulanmaları kaçınılmazdı.[55]

1922'de Çağatay Meclisi, milliyetçi hareketleri açıkça gösterime sunduktan sonra yaşadığı baskı karşısında dağılmak zorunda bırakıldı. Ancak eski üyeleri yeni kurulan Özbekistan Cumhuriyeti'nde "Çağatayist" etkinliklerini sürdürdüler. "Çağatayist"lerin kendilerine örnek olarak aldıkları Özbekistan'ın ilk edebî örgütü *Kızıl Kalem*'in yayınlarında Timur (1336-1405), Huseyin Baykara (1438-1506), Nevayi, Babur (1483-1530), Şeybani han (1451-1510) ve diğerleri gibi Türkistanlı kahramanlar okuyuculara sessiz ama anlamlı mesajlar gönderiyorlardı.[56]

Çağatay ismi, 19. yüzyıl süresince yavaş yavaş oluşmuş ve 20. yüzyılın ilk yirmi yılındaki devrimci olaylardan hız almış yerel ve kültürel Türkistan milliyetçiliğinin bir sembolü haline gelmiştir. Türkistanlı Müslüman komünistler ısrarla muhtariyet için çaba harcarken, Çağatay Meclisinin de Türkistan ulusal kültürünün kurulmasını amaçladığı söylenebilir. Her ikisi için de Türkistan'ın gerek siyasal gerek kültürel gerçekliği taşıdığı görünüyor.[57] İşte, Sovyet sözlüklerinden tarihsel Türkistan teriminin çıkarıldıktan sonra, Sovyet Türkoloji'sinde "Özbek burjuva aydınlarının karşı devrimci milliyetçi cemiyetini" önerebilen "Çağatay dili"nin yerini "Eski Özbek dili" gibi teknik bir terimin alması için yeterince nedenler vardı.[58]

3. Ulusal Sınırların Belirlenmesi

Genç Buharalılar'ın mültecilik günlerinde, Hanlık içindeki Buharalılar'a hitaben yazılan devrimci yazılarında sadece Türkçe ya da Türkçe-Farsça iki dil yan yana kullanılmıştır. O sırada Tatar ve Türkistanlı devrimcilerle temaslarda bulunan Genç Buharalılar, daha çok Türkçe yayınlardan faydalanmış olabilirler. Netice olarak, Buhara yazı dünyasındaki geleneksel Farsça üstünlüğü, Eylül 1920'de Buhara Devrimcileri ve Kızıl Ordu'nun askeri gücü karşısında, Buhara emirliğinin düşmesiyle birlikte sona ermiş gözükmektedir. Genç Buharalılar'daki güçlü Türkçülüğün kaçınılmaz sonucu olarak Mart 1921'de Türkçe, Buhara Halk Cumhuriyeti'nin devlet dili olarak ilan edildi.[59] O zamanlarda "yeni yaşam" Türkçe ile temsil edilirken, Farsça ise "eski"yi simgeliyordu. 1920'lerin başında, Buhara aydınları, Fitrat'ın bıraktığı çizgiye benzer bir şekilde Türk etnik kimliğini taşıyordu. Örneğin, Tacik kökenli olmasına rağmen, 'Aynî "Turan Marşı" olarak adlandırılan Türkçe-Özbekçe şiirini yazmaktan çekinmemiştir:

Uyan! Turan ili, uyan!
Dalgalandı bütün cihan
Başlandı bütün devir,
Başka devir, başka zaman
Özbek, Kazak, Türkmen, Tatar,
Bir nice yıl geçtin yeter,
Ayrılıktan özini kurtar,
Ayrılık bil! Başka yeter. [60]

Daha sonra Tacik-Sovyet edebiyatının temelini atan adam olarak bilinen yazar, bu şiirinde Tacik bilincinin hiç bir özelliğini göstermemektedir. Aynı nokta, Togan tarafından Tacik kökenini hiç dikkate almadan Türkistan'da Türk kültür geleneğini yeterince benimseyen ve Genç Buharalılar'ın önderlerinden biri olan A. Muhiddinov için de belirtilmektedir.[61] Bunlar, Özbek-Tacik ayırımının aslında Genç Buharalılar'ın kimlik kaynağına yabancı ve onlar için geçersiz olduğunu gösterir. Bu dönemde, ideolojilerinde Türk kimliği üstünlük kazanmaktaydı. Eğer devrim öncesi Türkistan'da, Türkmen, Kazak, Tacik ve Özbek'lerde birer etnik bilinç olsa bile, bunun Avrupa'daki anlamıyla ulusal kimlik anlayışından uzak olması gerekir. Fakat, iç savaş ve devrimden sonra, Bolşevikler bu etnik grupları ayrı uluslar olarak belirleyip, kendi ulusal teorisine dayanarak Orta Asya'da yeniden uluslar oluşturmaya girişmiştir. Bu politika ise 1920'nin başlarında formüle edilip 1924-25'te "Orta Asya'da Ulusal Sınırların Belirlenmesi" ile sonuçlandı. Sonuç olarak; Buhara Halk Cumhuriyeti üç ulusal cumhuriyete bölündü ve Buhara Vilayeti ise Özbek Cumhuriyeti içine dahil edildi. Bilindiği gibi, bu politikanın amaçlarından biri de "Pan-Türkizm"i daha doğrusu yerel Müslüman komünistleri ve aydınları arasındaki güçlü Türkistan ulusalcılığını dışlamaktır.[62]

Sonradan Türkistan Milli Birliği olarak bilinen *Orta Asya Milli Avami Müslüman Cemiyetleri İttihadı*'nın gizli bir ulusalcı topluluk olarak örgütlenmesinde başarılı olan Togan, 1921 yaz dönemi Buhara'sında Genç Buharalılar'ın Bolşevik ulusal politikasına karşı direncini çok açık bir şekilde anlatmaktadır. Semerkand kongresinde kabul edilen programa göre, Birlik'in şubeleri Özbek, Tacik, Türkmen ve diğerleri gibi kavmiyet-etnik yan bölümlerle değil, fakat Buhara, Hive, Batı ve Doğu Kazakistan, Türkistan, Başkırdistan ve Türkmenistan gibi coğrafi taksimatına göre kurulmuştur.

Etnik yan bölünmelerin varlığına dikkat etmemeleri, 1920'den beri Sovyet Türkistanın'da yeni yönetim birimleri oluşturmak için Kazak, Türkmen ve Özbek'ten oluşan etnik grupların ayrımlarını vurgulayan Bolşeviklerin görüşlerine yönelik bir karşı çıkıştır. Fakat Togan'ın kendisinin de belirttiği gibi Türklerin tarihsel sembolü olan bozkurt başlı bayrak' altında Türkistan çapındaki geniş ulusalcı örgütün kurulması gerçekten dikkate değer bir noktaysa da, bu Birlik Basmaçiler ve Bolşevikler arasında bir yol belirleyemedi.[63]

Diğer taraftan açık olan bir nokta ise, Genç Buharalılar'ın, Buhara devletinin varlığını korumak için ellerinden geleni yapmalarıydı. Etnik bakımdan Özbekler (%50.7), Tacikler (%31.1), Türkmenler (%10.3) ve diğerlerinden oluşan [64] karma bir devlette en önemli etnik çatışma Türkmenlerle çoğunluk arasında görülmekteydi. 1921 Şubatında Buhara Komünist Partisi'nin Birinci Kongresinde yeni bir çözüm yolu olarak şu öneriliyordu:

> Türkmenler arasında büyüyen ulusalcılık hoşgörüsüzlüğünden dolayı, Birinci Kongre, BKP Merkez Komitesine 1 Nisan 1921'den geç olmamak şartıyla Kerki ya da Çarcuy'da bütün Buhara Türkmenlerinin kongresini toplamak ve bize yüzyıllardır düşman olan söz konusu halkın bu tarihsel kongresi için dürüst bir biçimde gündem hazırlama işini bırakır.[65]

Sonuç olarak Eylül 1921'de, "Orta Asya'nın yerel nüfusunda feodalizm döneminden kalan etnik çatışmaların kalıntılarını çözebilmek"[66] için etnik ayırımların kesinlikle ana nokta olduğunu vurgulayan Bolşevikler'in baskısı ile Buhara Cumhuriyeti'nin Merkezi Yürütme Komitesi içinde Türkmen şubesi tesis edilmiştir. Bu Türkmen şubesi ise Buhara Cumhuriyeti'ne ilişkin bölünme politikasının ilk adımı olmuştu.

1923'de Buhara Cumhuriyeti Birinci Eğitim Kurultayı sırasında, Eğitim Halk Komiseri *(Nazır)* bulunan Fitrat, Türkmen şubesinin sürekli olarak gündeme getirdiği Türkmen sorununa değindi. Bu şube, Türkmen bölgesinde eğitim hizmetleri muvaffak olmadığından dolayı Komiserliğini eleştirmişti. Buna cevap olarak Fitrat, iğneleyici bir şekilde, nedenlerin Komiserliğin isteksizliğinde olmadığını, daha doğrusu medeni, yaşam biçimine uymayan göçebe Türkmenlerin sosyo-ekonomik koşullarında bulunduklarını açıklamıştı. Ona göre Türkmen eğitim sorunu hem kademeli hem de zorlamasız aydınlatıcı yöntemleri ile ancak çözülebilirdi. Onun seçtiği plan ise, Buhara medreselerinde iyi eğitim gören *pişkadem* Türkmen öğrencilerinin, Türkmen bölgesine gezici öğretmen olarak gönderilmesiydi. Fakat o, Türkmen sorununun diğer faktörünü de gözden kaçırmamıştı.

Türkmenler sınır bölgesinde yaşamakta olduğundan onların arasında yabancı bir siyasi teşvikat da dikkate alınmalıydı.[67]

Türkmen sorunu ne kadar ciddi olursa olsun, Genç Buharalılar kendi devletini etnik gruplara bölmeden yakın bir zaman içinde sorunun çözümü olasılığına inanıyorlardı. 1924 Ağustos'unda, devletin varlığı sona ermeden hemen üç ay önce Buhara halkının yeni kuşağına Buhara nüfusunun karmaetnik konumunu öğreten *Buhara Coğrafyası* adlı iyi hazırlanmış bir okul kitabı bastırıp yayınladılar.[68]

Ulusal sınırların Belirlenmesi politikasına karşı Türkistan ya da Pan-Türkçü kültürel birliği koruyan tepkilerin tekrar tekrar ortaya çıkması kaçınılmaz bir durum olmuştu. Örneğin, 1926'da, Bakü'de toplanan birinci Umum İttifak Türkoloji Kurultayı sırasında, Özbek delegesi M. Rahmanoğlu şöyle demiştir:

> Sovyetler Birliği'nde tek tek Türk Cumhuriyetleri'nin oluşumundan beri, her halk birbirinden farklılaşmış olan reformlaştırılmış Arap yazı sistemini kullanmaya başladı. Farklılıklar büyüdükçe, Türk halkının ortak gelişimi büyük zarar görmeye başladı. Kazakların, Türkmenlerin, Tatarların ve Özbeklerin yayınları diğer halkın yararlanamayacağı kadar birbirinden farklılaştı. Bundan dolayı bütün Türk halkı için (Bayn al-Turk= Türkler arasında) tek bir bilimsel alfabenin gerekliliği günden güne artıyor. Bu çerçeve içinde, Azerilerin 1922'den beri başarıyla kullandığı Latin alfabesi hiçbir sorun yaratmıyordu. Biz Özbekler onun uygulanmasına razıyız. Yeni Latin alfabesini kabul etmemiz ile bugüne kadar Arap yazı sistemine dayanarak bize karşı çıkan taassub, molla, işan, müridler v.s. gibi Türk dünyasının parazitlerini yok edebiliriz. Türk halkının gelişiminin başarıya ulaşması için izin ver! Ezilmiş halklara kültürel gelişim hakkı verdiğin için çok yaşa Sovyet gücü![69]

Eğer bu saf ideal gerçekleştirilmemişse de Türk birliği ya da Türkistan ideali için istek, yalnızca 1920'lerde kalmayıp günümüze kadarki dönemde de, özellikle kültürel ilişkilerde, görülmektedir.[70]

Ulusal sınırlar Buhara'da bir başka ulusalcılık sorununa da neden oldu. 1928'de, yukarıda adı geçen A. Muhiddinov, Tacikistan Halk Komiserler Kurulu Başkanlığı'ndayken, Buhara'daki kritik durumu ele alarak Partiyi eleştiren bir makale yazdı, "Buhara ve çevresinde yaşayan nüfus Tacik mi yoksa Özbek mi?". Öne sürdüğü dava bütünüyle şu şekilde özetlenebilir:

> Buhara nüfusu, İslâm öncesi çağdan kaynaklanarak, ataları Soğdlar olan Tacik olmuştur. Türk yönetimi altında bile resmi dili Farsça oldu ve Türk edebiyatı hiçbir zaman değerlendirilmedi. Özbek dili bilgisine sahip birkaç Buharalı ve bazı Özbek grupları varsa yalnızca Farsçanın iletişim dili olarak kullanılmasındandır. Buhara'lı kadınlar istisnasız olarak Özbek dilini hiç bilmez. Fakat, 1920 devriminden sonra, devlet dili Türkçe-Özbekçe olup yerel dilde eğitim kabul edilmedi. Neden böyle oldu? Bu duruma, ben de dahil olmak üzere siyasi liderlerinin dü-şünüşünü yoğun olarak etkilemiş olan Pan-Türkizm *(ittihâd-i Türk ve zabân-i Türk)* neden olmuştur. Ulusal sınırların belirlenmesinden sonra bile bu yanlış politika hiçbir zaman düzeltilmemiş, aksine Özbekistan'da güçlendirilmiştir. Buharalılara Tacik demek suç olarak düşünülür. Asimilâsyon, Özbekleştirme siyaseti Buhara Taciklerinin kültürel gelişmesi anlamına gelmez. Onlardan ciddi şikayet var. Parti ve Sovyet hükümeti bu ciddi ulusalcılık sorununu bütün Orta Asya siyaseti açısından ele alıp çözmelidir.[71]

Açıkça görüldüğü gibi, davası daha çok dil kıstasına dayanıyor. Buharalıların dili dikkate alındığı zaman savı haklı olmaktadır. Buhara'da yaptığı alan

çalışmalarıyla bilinen Sovyet etnografyacı O. Sukareva Buhara nüfusunun Farsça konuşma dili ile günümüze kadar geldiğini belirtir.[72] Farsça'nın Buhara'da günümüze kadar varlığını sürdürmesi, Orta Asya tarihinde dikkate değer bir olgudur. Buhara çevresinde bile durmayan tarihi Türkleşme sürecine rağmen Buhara bu geleneği nasıl korumuştur? Sukareva'ya göre, tarih boyunca çok sayıda Türk unsurlarının Buhara'ya yerleşmiş olmasına karşın, onların değişik zamanlarda nisbeten küçük bir grup halinde ayrı ayrı şehire geldiklerinden, her gelişte Buhara toplumunda çoğunluğa sahip olan Tacik halkı tarafından özümlenerek şehrin geleneksel konuşma dilini benimsemiştir.[73]

Ancak, bundan başka nedenler düşünmek de mümkün. Şimdilik, iki olasılığı düşünmek mümkün olabilir. İlki Buhara'da İslâm bilimleri Arapça'dan daha çok Farsça ile öğretilmekteydi. 19. yüzyıldan sonraki Buhara ulemalarının Arapça bilgisinde oldukça yetersiz oldukları modern Müslüman reformistlerce de eleştirildi. Diğer bir deyimle, Buhara-yı Şerîf'de İslâm medeniyeti Farsça ile düzenlenmiştir. Bundan dolayı, Buhara'nın ünü, ulema ve yöneticilerine ne kadar gereksinim duymuşsa Farsça'nın hürmetli yeri de o kadar değişmez bir hal almıştır. İkincisi, Buhara, Rusya Türkistan'ında olduğu gibi Türkçeyi resmi dil olarak uygulatan yönetimin direkt idaresini hiç bir zaman yaşamamıştır. Böylece daha önce bahsedilen Semerkand'daki dil değişimi, Buhara'ya getirilmemiştir.

Farsça'nın Buhara'daki geçerliliği inkâr edilemez bir olguysa da, Orta Asya kent nüfusunda etnik ve ulusal kimlik için dil her zaman belirleyici bir faktör olmadı. İki dilcilik ya da Farsça konuşan Özbek, Orta

Asya'da azınlıkta olan bir durum değildir. Daha da önemlisi, Buhara vilâyeti nüfusu ile ilgili 1924 istatistik verileri, Muhiddinov'un görüşlerini desteklemiyor. Buhara vilayeti nüfusu ile ilgili etnik dağılım şu şekilde kayıt edilmiştir:

Özbek	: %72,5
Tacik	: % 9,9
Türkmen	: %3,2
Arap	: %8,0
Diğerleri	: %6,4

Toplam nüfus: 341,420 (Kent sınırları içinde: 37,495.). [74]

1926'da ulusal nüfus sayımı yapıldığı zaman, Buhara şehrinde 30,000 Özbek ve 8,000 Tacik tesbit edildi. Buharalıların çoğu Farsça'yı kullanmalarını dikkate almadan kendilerini Özbek olarak belirtmiştir. Bir çok durumda, "Biz Özbek'iz, bizim dilimiz Tacik (Farsça), (Khudomo uzbak, lafzamo tojik)", demişlerdir. Ve "Devrimden önce kendinizi nasıl adlandırırdınız" sorusuna ise, bazıları "Biz kendimizi Özbek ya da Tacik olarak değil, Müslüman olarak adlandırırdık", şeklinde cevaplandırmıştır.[75]

Öyle görülüyor ki, Muhiddinov'un düşünceleri olumlu bir sonuç almakta yetersiz kalıyor. Ancak, hiç kuşkusuz ki, makalesi Buhara ve Semerkand gibi "Tacik Kültürü"nün tarihsel merkezlerini elinde tutan Özbeklere karşı gelişen yeni doğmuş Tacik ulusalcılığının ilginç bir dokümanıdır. Sovyet tarihçi Vahabov, 1927-1928 yıllarda, Tacikler ve Özbekler arasında ulusalcılık çatışmasının patlamasını, Özbekistan'da yaşayan Tacik azınlık için Parti-Sovyet işlemlerinde, yayınlarda ve eğitimde Farsça kullanılmasını sağlayan Sovyet kanununa aykırı çıkan

Özbek ulusalcılığının sapkınlıklarına bağlamaktadır. Bu çatışmalar yalnızca Buhara'da değil aynı zamanda Semerkand ve Çust'da da meydana çıkmıştır. Fakat, Bolşeviklerin bile 1920'de ulusalcılık ilkesinden hareketle "Türkistan'ın idari bölgesel prestroyka"sının başlangıcındaki planında *"Uzbeko-Tadjiki"* grubu adı altında tek ulus şeklinde tanımak zorunda kalmasına neden olan, bu iki ulusun sosyo-kültürel benzerliği ve 1924'den önce aralarında ciddi çatışmaların hemen hemen bilinmemesini göz önünde tutarsak, Vahabov'un savından başka ve daha önemli bir çatışma nedeni bulmak zorundayız.[76]

Öte yandan Çağatay Meclisi üyelerinden Batu, Parti'nin Semerkand yerel komitesinde önder olduğu halde Semarkand çatışmalarını yadsımakla suçlanmışken, Fitrat'ın Tacik ve Özbekler arasındaki çatışma esnasında nasıl bir tavır takındığına dair hiç bir materyal bulunmamaktadır.[77] Fakat, burada Fitrat'ın Tacik dili için yeni alfabe konusundaki görüşü üzerinde durmayı uygun görüyoruz. 1927'den beri Arapça'dan Latince'ye yönelik bir alfabe reformu uyguladıkları zaman, önde gelen iki Rus Doğucusu A. A. Semenov (1873-1958) ve A. A. Freiman (1879-1968) ile beraber Fitrat orijinal bir plan çizimi için komisyonda görevlendirilmişti. Onun projesinin özelliklerinden biri de Özbekler ve Tacikler arasındaki tarihsel ve kültürel birliği *(yeganegi)* düşünerek iki halkın yeni alfabelerini mümkün olduğunca tek bir bütünlük içinde ele almaktı. Ancak, Komitede sunulur sunulmaz, projenin bu özelliği Tacik dili ve edebiyatının özelliğini yadsıyan "Pan-Türkçülük" suçlamasıyla birçok eleştirinin patlamasına neden oldu.

Fitrat'ın projesine karşı güçlü eleştirilerden biri de, 1922'de Tebriz devriminin başarılamamasından sonra Sovyetler Birliği'ne göç eden ve kendisini Sovyet-Tacik kültürünün gelişimine adayan deneyimli İran'lı devrimci A. Lahuti (1887-1957) tarafından yapılmıştır.[78] Daha önce *Münazara* adlı eserinde Settar Han ve Bakir han gibi Tebriz devrimcilerine yakınlık duyarak saygı gösteren Fitrat için,[79] bu tür eleştiri gerçekten beklemediği bir olay olabilirdi. Hangi durumda olursa olsun, öyle gözüküyor ki, Türkçe'yi Farsça'ya tercih etse bile, birbirinden bağımsız ve farklı iki kültürel sistemi kurmak için var olan *yeganeği* (tek-ortak) geleneği yıkmak, iki dil savunucusu (bilinguist) Fitrat için hiç de kolay değildi.

4. Edebiyat Tarihi

1920'lerin sonlarına doğru, sabık Genç Buharalılar arasında dikkate değer bir şekilde, grup kimliği ayrılığı meydana çıkmıştı. Hocayev, Özbekistan Halk Komiserleri Konseyi Başkanlığı'na sahip saygın bir görevli olarak "Özbek ulusalcılığı"nı savunurken, Özerk Tacikistan'da aynı görevde bulunan Muhiddinov da tam bağımsızlığı savunmaya eğilimi olan ateşli bir Tacik ulusalcısıydı. Onun yukarıda adı geçen makalesinde," birtakım adamlar Özbekistan'daki sorumluluklarına rağmen Pan-Türkizm adına yeni tip bir ulusalcılık yaygınlaştırmakla" suçlarken, kendisinin "Hocayev'in aleyhinde olduğu açıktır. Öte yandan Taciklerin uluslaşmasına önemli katkıları olan ünlü eseri *Tacik Edebiyatı Nümuneleri* (Moskova, 1926) ile tanınmış 'Ayni de seçkin bir Tacik yazarıydı. Rudaki (?-940)'den Lahuti'ye kadar Tacik edebiyatındaki temel eserleri içeren bu geniş kapsamlı çalışmada yazar; Türkistan'ın erken dönemlerinden ve Türk

siyasî yönetimi altında bile Maverau'nnehir'de Tacik ulusunun var olduğunu, ilk Sovyet ulusalcılık politikalarında Taciklerin ve kültürlerinin Özbeklere gösterilen ayrıcalıklarla yadsınmasını eleştirerek, gururla ele alıp vurgular. 'Ayni'nin antolojisi yıllarca Tacik gençliğinin en gözde kitabı olmuş ve «Tacik Sovyet Edebiyatının kurucusu» olan ününün sarsılmazlığını sağlamıştır.[80] Ancak, antolojisinde modern Tacik nesrine katkılarından dolayı Fitrat'a verdiği büyük önem unutulmamalıdır. 'Ayni şöyle yazar:

> 1095 devriminden beri yabancı gazetelerde (Farsça) denemeler Taciklerr tarafından yazılmışsa da (örneğin Mirkhan Parsazade *Habl al-Matin*'e katkılarda bulundu) ve Mahmud Hoca ile diğerleri bazı ders kitapları düzenlemişse de, Tacik nesir edebiyatında yeni bir edebi rengi getirmenin başlangıcını yapan kişi 'Abdurra'uf Fitrat olmuştur.[81]

Fitrat'ın güçlü Türkçü eğilimleri olmasına rağmen, 'Ayni onu önemli Tacik yazar olarak düşünmüş olabilir.

Eski meslektaşlarından tamamen farklı olarak Fitrat, Özbekistan çerçevesi içinde çalışmasına rağmen Gurungi döneminden beri savunduğu kendi ulusal kimliğini biçimlendirmiş görünüyor. 1923'de Buhara Cumhuriyeti'nde önemli bir görevden kovulduktan sonra Fitrat kendini Orta Asya Edebiyatı ve Tarihi üzerine çalışmaya adadı.[82] Mahmud Kaşgari'nin *Divanü Lügati-it Türk*'ünden açıklamalı seçme Özbek çeviriler olan *"En Eski Türk Edebiyatı Nümuneleri* (Taşkent,1927)," bir Türkolog olarak onun parlak yeteneğini gösteriyorsa da onun *Özbek Edebiyatı Nümuneleri* (Taşkent-Semerkand, 1928) ise analizimiz açısından çok daha ilginç olabilir. Bu eserin amacı

Özbek edebiyatının başlangıcından beri geçirdiği tarihsel gelişimi göstermektir ve bu çalışmasında onun ulusal kültür anlayışı açıkça görülür. Yazarın önsözünü ve özgün basımda eksik olan içindekiler tablosunu çalışmamızın bu kısmında ele almak son çözümlememize yardımcı olabilir. Fitrat şöyle yazmıştır:

> Özbekistan Eğitim Komiserliği yanındaki İlim Merkezinin emriyle hazırlanan bu kitap, *"Özbek Edebiyatı Numuneleri"*nin birinci cildidir. Elbette siz "Burada Özbek edebiyatı ne demek" diye sorarsınız.
>
> Ma'lumdur ki bizim ülkenin Özbek ülkesi adlanışı 16. yüzyıl başlarında Özbek Şeybanî han'ın Timurluları yıkıp hakimiyet aldıktan sonra, yani Özbeklerin siyasi üstünlüklerinden sonra olmuştur. Halbuki Orta Asya'da Türklerin en eskiden beri yaşamakta olduğunu bilmeyen yok. Eski Harezm medeniyetinin Türklerin olup olmadığı gibi tartışmalı konuları ele almazsak da Göktürkler, Karahanlılar, Karahıtaylar, Çağataylılar devirlerine ait tarihi vesikalar, bu meselenin izahı için yeterlidir. Kadim zamanlardan beri Orta Asya'da yaşayan bu halkın, elbette, edebiyatı vardı. İşte bu edebiyat arada sırada konuşmuşlarından faydalanmakla birlikte terakkinin yukarı derecesine çıktı ve Çağataylıların hakimiyeti münasebetiyle Çağatay Edebiyatı adlandırdığımız şekli aldı. Özbek hakimiyetinden sonra da şu edebiyat devam edip, "Cedidizm" edebiyatına kadar gelmiştir. Onun için Orta Asya Türk Edebiyatının Özbek siyasi üstünlüğünden önceki devrini, özellikle Çağatay Edebiyatı'nı bir tarafa atıp edebî tarihimize yaklaşmak pek doğru çıkmaz. İşte bu kitap tertip ederken bizim noktai nazar budur.
>
> Bizim Özbekler, genellikle Orta Asya Türklerinin tarihi hakkında Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere çok sayıda eser yazılmışlardır. Ancak bu tür eserler bizim siyasi hareketlerimizi dar bir "ramka" (çerçeve) içinde göstermekten başka işe hemen hemen yaramamaktadır. Halkımızın, ülkemizin içtimai, iktisadi hallerine ait bilgileri bu eserlerden beklemek oldukça zordur. Bazen mümkün bile değildir. Çünkü onlarda zaten yoktur. Edebî tarihimizi araştırırsak, işte bu noksanları doldurmaya büyük yardım edecektir. Feodal beylerin, genellikle hâkim sınıfının kara halkla münasebetleri ve görüşleri, aydınlar ve şairlerle hakim sınıf arasındaki ilişkiler, aydınların hakim sınıfı, menfaatı için yoksul halkı nasıl kandırdıklarını ve aldattıklarını, hakim sınıfın keyiflerini (Babur'ca ifade edilirse "ayş u fisk") ne kadar çıkarttıklarını, yalnız edebiyat tarihimizde görmek mümkündür.
>
> Bundan başka tarihi san'atlarımızı tetkik edersek, onların tecrübelerinden, kurmak istediğimiz proleter edebiyat için, faydalanmak da hiç gereksiz bir hareket sayılmaz. İşte bu kısa izahat kitabımızı hangi amaç için tertip ettiğimizi göstermiş olması gerekir.
>
> Kitabın bu cildi 16. yüzyıla kadar, yani Özbek hakimiyetine kadar olan edebiyatımızın mühim bir kısmından numuneler verecektir. Özbek hakimiyetinden başlayarak Cedidizm'e kadar, Cedidizm ve İnkılaptan sonraki edebiyatımızdan numuneler ise kitabın 2. cildini teşkil eder.[83]

İÇİNDEKİLER TABLOSU

Kabile edebiyatı (Türk destanları ve Şamanizm'in yansıması)
1) Eski bir Uygur öyküsü (8-9.yüzyıla aittir) 19-27
2) **Divanü Lûgati-it Türk**'den seçmeler 28-33
3) **Alpamiş** destanı (Gazi Alim tarafından derlenmiştir) 33-43

II. Feodalizm döneminde edebiyat (8. yüzyıldan İslam edebiyatına)
1) Orhon yazıtları (732) 50-58
2) **Dede Korkut** kitabı 58-68
3) **Divanü Lûgati-it Türk** 68-70

III. Ticaret Kapitalizminde Edebiyat
1) **Kutatgu Bilig** 79-87
2) **Hibbet ul-Hakaik** 87-96
3) Yesevî ve Bakirgani 97-104
4) Rabguzi, **Kısas ül-Enbiya**(1310) 104-112
5) Anonim, **Miftah ul-Adil** 112-124
6) Dürbek, **Yusuf Zulayha** 124-139
7) Lutfî, **Divan** 140-149
8) Atayî, **Divan** 151-158
9) Husayn Baykara (1438-1506) 158-167
10) Nevayî (1440-1501) 170-276
11) Babur (1483-1530) 277-319

Bazı Marksist söylemlere göre, bu antoloji biçimde proleter Özbek, özde Orta Asya'lı Türk olduğu bilinerek incelenmelidir. Düzenleyicinin yalnızca Özbek ya da Özbekistan çerçevesinde düşünmediği açıktır. Çağatay edebiyatına verilen önem ve geçmişte hâkim olan Tacik-Farsça edebi eserlerin tamamen yadsınması bize onun ateşli Gurungi inancını anımsatır. Fitrat'a göre modern Özbek Edebiyatı herşeyden önce Orta Asya Türk Edebiyatının zengin mirası üzerine kurulmalıdır.

Sonuç olarak bu antolojinin yayınlanır yayınlanmaz Özbekistan'daki proleter çevrelerin şiddetle eleştirilerine uğraması kaçınılmazdı. Proleter tenkitçiler iki noktada eleştirdiler. Birincisi, antoloji, özellikle Tasavvuf'un etkisiyle, dinsel kavramlarla dolu Çağatay Edebiyatı'ndan sayısız örnek almasına rağmen Fitrat onları Özbek Proleter Edebiyatının temeli olarak açıklamıştır. İkinci olarak, Çağatay sözcük hazinesinin %90'ı Arapça, Farsça sözcüklerdi ve medrese eğitimi görmüş birinin dışında hiç kimsenin onları anlaması imkansızdı. Kısacası, "Çağatay Edebiyatının hem içerik hem de biçim yönünden çağdaş Özbek Edebiyatına yabancı olduğunu" açıklayarak, Özbek Edebiyatının mirasını ilk kez tarihsel açıdan irdeleyen Fitrat'ın antolojisini suçladılar.[84] İşte 'Aynî ve Fitrat'ın düzenlediği antolojilere yönelik Sovyet değerlendirmesindeki derin karşıtlık, 1920'ler sırasında Sovyet edebiyat politikasının karakterini açık bir biçimde göstermektedir.

Çok eski zamanlardan beri devam eden Türk Edebiyat geleneği ve Çağatay Edebiyatının değişmez değerini yücelten Fitrat, 1920'lerin sonlarında "anti-Sovyet burjuva ulusalcısı" suçlamasına hedef oldu. Yalnız şu ilgi çekicidir ki, sonraki yıllarda Özbek akademisyenleri Özbek edebiyat tarihini basmış

hazırlarken Fitrat'ın açtığı yoldan gitmeye başladılar. Örneğin 1987'de yayınlanan *Özbek Edebiyatı Tarihi* kitabında Çağatay Edebiyatının başyapıtlarına geniş yer verilirken, "Özbek diline ilişkin yeni bilgiler sağlayacağından kuşku duyulmadığı için" Yesevî ve Bakirganî gibi ünlü tasavvuf şairleri üzerine daha çok araştırmaların yapılması gerektiği öne sürülmektedir.[85] Fitrat'ın antolojisiyle sonraki kuşağa Özbek edebiyatı konusunda değerli bir hazinesini bıraktığı söylenebilir. Çağdaş bir Özbek bilim adamı, S. Zufarav " Özbek edebiyatı tarihi üzerine derin bilgisi vardı"[86] diyerek Fitrat'ı övmesi işte bu çerçeve içinde yorumlanmalıdır.

SONUÇ

1920'lerin sonlarında Fitrat, İstanbul dönemindeki halinden çok uzaktı. İlk olarak, gençliğindeki Buhara'ya ait vatanperverliği Türkistan ulusalcılığına dönmüştü. 1924'den sonra kimliğinin Özbek ya da Özbekistan çerçevesi içinde bulunduğuna inanmak oldukça zordur. İkincisi de, Fitrat'ın *Münazara*'da eylem ve güç kaynağı olarak tanıdığı İslâm, artık tüm olumlu anlamını yitirmişti. 1929'da şunu yazdı:

> Dinsel reform gerekliliği beni ateizme yaklaştırmıştır. Fanatizm ve cahillik çıkarıldığı zaman, dinde hiçbir şeyin kalmadığını fark ettim. Şundan emin oldum ki, din hiçbir zaman bilimle ne anlaşabilir, ne de birleşebilir. Bunun için dini bıraktım ve ateizmin bir savunucusu oldum.[87]

Gençlik zamanında kendisi Buhara'daki tarihsel Mir-i Arap medresesinin seçkin bir öğrencisi olarak bilinirdi. Onun İslâm ile olan ilgisi modern Orta Asya'da İslâm'ın değişimini inceleyen yeni çalışmalar içinde ele alınmalıdır.

Sovyet Orta Asya'daki son akımlar gösteriyor ki, devrimler sırasında kimliğini aramış Türkistan aydınlarının mirası, ulusal sorunlar keskinleşirken yeniden önemli anlamlar taşımaya başlamaktadır.[88] Kaybolmuş kuşakla ilgili, daha fazla çalışmalara ihtiyacımız vardır.

KISALTMALAR

Buhara: Orta Asya Taksimatı Komisyonu, Orta Asya Taksimatı ile ilgili materyallar, Kitap 1, Buhara ve Harezm Memleket ve Halkları, 1. kısım, Buhara, Taşkent, 1926.

Hâtıralar: Z.V. Togan, *Hâtıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, İstanbul, 1969.

Münazara: Fitrat Bukhärayi, *Munäzara-i Mudarres-i Bukhärayi bä yak nafar farangi dar Hindistän darbäre-i makätib-i jadida*, İstanbul, Matbaa-i İslâmiye, 1327/1911.

NAT: Sadr al-Din 'Ayni, *Namüna-i Adabiyät-i Tajik, qism I-3*, Moskova, 1926.

ONU: Obşçestvennye Nauki v Uzbekistane (Özbekistan'da Sosyal Bilimler).

Salihof: M. Buzruk Salihof, Özbek adabiyatida millatçilik kornilari (Qisqaça tarih), Taşkent, 1933.

TKM: *Til-İmla konferensiyası materialları, 1929 nçi yıl Mayning 15-23 nçi kunlarida Samarkandda bütün Özbekistan miqyasida toplangan Özbek til-imlaçilari va adibları konferensiyasining tola hisabi*, Taşkent, 1931.

Türkistan: A.Z.V. Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1942-1947, 2. basım-1981.

Бухара: Комиссия по районированию Средней Азии. Кн. 1. Территория и население Бухары и Хорезма. часть 1. Бухара. Ташкент. 1926.

ОПУ: Общественные науки в Узбекистане.

NOTLAR

1) Shihab al-Din Merjani, *Mustafad al-Akhbar fi Ahwal Qazan wa Bulghar*, I, Kazan, 1885, s. 185; Р. Бурнашева. Монеты Бухарского ханства при Мантытах (середина XVIII-начало XX в.),Эпиграфика востока. 18. 1967. стр. 118. 125-127 (R. Burnaşeva, Mangıtlar Devrinde Buhara Hanlığının Sikkeleri (18.y.y. ortaları-20.y.y. başları), *Doğu Yazıbilimi)*; M.Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlık- ları arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, İstanbul, 1984, s.33-36; H.Komatsu, Khoqand and İstanbul, An Ottoman Document Relating to the Earliest Contact Between the Khan and Sultan, *Balkan and Asia Minor Studies*, No. 15, pp.36-37, 49. (Khoqand ve İstanbul: Hokand Hanı ile Osmanlı Padişahı Arasındaki En Eski İlişkiyle İlgili bir Osmanlı Belgesi)- Japonca.

2) Buhara ulemasının tutumları için bkz. Sadreddin 'Ayni, Buhara inqilabining tarihi, *Uçqun*, No.2, 1923, s. 9-16.

3) Örnek olarak, Mehmed Zahir Bigiyev, *Mavarannaherda Sayahat*, Kazan, 1908, s. 78-79, 100-108. Genç Buharalılar'ın reform-devrimci hareketi için bkz. Ф. Ходжаев История революции в Бухаре и национального размежевания Средней Азии. Избранные труды. Том 1. Ташкент. 1970. (F. Hocayev, Buhara İhtilali ve Orta Asya'da Milli Taksimatı Tarihine dair, *Seçilmiş Eserleri*, Cilt I); H. Carrère d'Encausse, *Islam and the Russian*

Empire: Reform and Revolution in Central Asia, London, 1988.

4) З. Файзиева, Совещание по проблеме «национально-освободительное движение в Узбекистане 80-90-х годов XIX века», ОНУ, 1988, No. 5, стр. 49. (Z. Fayzieva, "19. y.y. 80-90 Yıllarında Özbekistan'da Milli Kurtuluş Hareketleri Konusunda Koferans, *ONU).* Aynı zamanda *Özbekistan'da Sosyal Bilimler*'de yayınlanan şu makalelere de bakınız, З. Ю. Юсупов/Б. В. Лунин, Андижанское восстание 1898 года в советской литературе, 1987, No.1, стр. 18-31 (E.Yu.Yusupov / B.V.Lunin, Sovyet Yayınlarında 1898'de Endican Ayaklanması); М.Г. Вахабов, Ёще раз об Андижанском восстании 1898 года, 1987, No.7, стр. 43-56. (M.G.Vahabov, Tekrar 1898'de Endican Ayaklanması Konusunda.); Х.З. Зияев, О социальной сущности Андижанского восстания 1898 года, 1987, No. 7, стр. 57-63, (H.Z.Ziyaev, 1898'de Endican Ayaklanmasının Sosyal Mahiyeti); Х. З. Зияев, К изучению национально-освободительных движений в Узбекистане 80-90-х годов XIX века, 1988, No. 6, стр. 28-36.(H.Z.Ziyaev, 19.y.y. 80-90 Yıllarında Özbekistan'da Milli Kurtuluş Hareketleri hakkında Araştırmalara dair); Б. Х. Зргашев, О сущности и развитии антифеодальных взглядов младобухарцев, 1988, No. 8, стр. 59-62. (B.H.Ergaşev, Genç Buharalıların Anti-Feodalite Görüşlerinin Mahiyeti ve Gelişimi.); Ш. С. Зиямов/ Р.А. Нуруллин, Турар Рыскулов, 1988, No. 10, стр. 32-37. (Ş.S.Ziyamov / R.A.Nurullin, Turar Rıskulov); Б.Х. Зрашев.

Революционная, партийная и государственная деятельность Абдукадыра Мухитдинова, 1989, No.10, стр.33-40. (B.H. Ergaşev, Abdulkadir Muhiddinov'un Devrimci, Parti ve Devletçi Faaliyetleri); Ayrıca Bkz. Р. Фиш, Праволюции и националистическая мифология, да рев Наука и религия, 1988, No. 11, стр. 4-6. (R.Fiş, İhtilalin Hakikati ve Milliyetçi Mitolojisi); W.Fierman, *Glasnost'* in Practice: The Uzbek Experience, *Central Asian Survey,* Vol.8, No.2, 1989, pp. 14-15.

Sovyetler Birliği'nde Cedidcilik hareketinin yeni değerlendirilmesini başlatanlar, Özbek araştırmacılarından daha çok Tatar akademisyenleridir. bkz. M.Yama-uchi, *Troi "armees" musulmanes qui ont fait l'histoire: L'Armee Divine de Vaisov, l'Armee Verte des Bolsheviks d'Anatolie et l'Armee Rouge Musulmane de Sultangaliev,* Tokyo,1988, pp.301-312 (Japonca).

5) З. Каримов, Развитие реализма в Узбекской литературе, Ташкент, 1975, стр. 91-126. (E.Karimov, Özbek Edebiyatında Realizmin Gelişimi). Karimov'a göre, 1930'larda genç Özbek yazar şairleri Fitrat'ın devrim öncesi çalışmalarındaki "demokratik" yaklaşımı vurgulamıştır. Ancak "Özbek Cedidci Edebiyatı" başlığında hazırladıkları rapor, çok büyük değişim ve çıkartmalara uğradığından dolayı asıl metin anlaşılamaz haline getirilmiştir (a.g.e., s. 115). Adabiyat Tarihi, Muvaffaqiyatlar va muammalar, *Şarq Yulduzi,* 1988, No.12, s. 184-196; E. Karimov, "Abulfayzkhan" tarihi dramasi haqida, *Şarq Yulduzi,* 1989, No.1, s. 81-82; Fitrat, Abulfayzkhan, idem, s. 83-104; История узбекской лите-

ратуры, Том 2, С XVVI в. до Великой Октябрьской социалистической револ юцоии, Ташкент, 1989, стр. 345-441 (*Özbek Edebiyatı Tarihi, Cilt 2, 17.y.y.'dan Büyük Ekim Sosyalist İhtilaline kadar),* özellikle "İhtilalden önceki Özbek Edebiyatı 1905-1917 yılları" kısmı; A. Aliev, Fitrat va uning "Arslan" dramasi, *Gulistan,* 1989, No. 12 (478), s. 22-24.

6) В.В. Бартольд, Сарт, Сочинения, Том 2-2, Москва, 1964, стр. 528-529. (V.V. Bartol'd, Sart, *Eserleri*, Cilt 2-2)

7) Ahmed Zeki Velidi (Togan), Türkistan Matbuatı, *Türkiyat Mecmuası,* 2. cilt, 1928, s. 606. Aynı zamanda, bkz., М. Вахабов, Формирование узбекской социалистической нации, Ташкент, 1961, стр. 197-198. (M.Vahabov, *Özbek Sosyalist Milletinin Oluşu).*

8) *NAT*, s. 533.

9) *Münazara,* s. 67.

10) Ayrıntılı bilgi için, bkz. W.L.Hanaway Jr., Farsi, the Vatan and the Millet in Bukhara, E.Allworth ed., *The Nationality Question in Soviet Central Asia,* New York, 1973, pp. 143-150 H.Komatsu, Fitrat'ın *Münazara*'sı üzerine notlar, *Doğu Dilleri,* Cilt 2, Sayı 4, 1981, s. 157-168; H.Komatsu, Fitrat'ın *Münazara*'sı: Modern Orta Asya'da Reform Kavramı, *Balkan and Asia Minor Studies,* No.7, 1981, s.53-69, (Japonca).

11) 'Abd al-Rauf (Fitrat), *Bayānāt-i Sayyāh-i Hindi,* İstanbul, Matbaa-i İslamiye, 1330 / 1912. Bu eser geç Kacar döneminde İran halkını uyandırmasında katkıda bulunan Zayn al-Abidin Maraghayi'nin *Siyāhatnāme-i İbrāhim Bek* adlı (Cilt 1, Kahire, tarihsiz, Cilt 2, Kalküta, 1905, Cilt 3, İstanbul, 1909) eserinin etkilerini taşıyor gibidir. Bu eser, Buhara aydınları arasında da bilinen bir eserdi. Bkz.,Зайн ал-Абидин Мараган. Дневник путешествия Ибрагим-бека. Издание подготовили Г.П. Михалевич и А.М. Шойтов. Перевод с персидскоро Г. П. Михалевич. Москва-Ленинград. 1963. стр. 231. (Zeynulabidin Marageyi, *İbrāhim beg Seyahatnamesi,* Hazırlayan G.P.Mihaleviç ve A.M.Şoytov, Farsçadan çeviren G.P.Mihaleviç); *Türkistan,* s. 415.

12) *Münazara,* s. 67. İlk dört satır Fitrat'ın asıl yazımı değil, belki Hafız Şirazi ya da Sa'di'den bir alıntı olabilir. Bkz. İttifak ve dostluk hakkında, Hafız Şirazi, *Şura,* 1917, No.12, s. 161-162.

13) Ahmad Makdumi Donish, *Risola yo mukhtasare az ta'rikhi saltanati khonadoni Manghitiya,* Stalinabad, 1960, s. 161-162.

14) И.И. Умняков. К новометодной школы в Бухаре. Бюллетень Среднеазиатского Государственного Университета. Том 16. 1927. стр. 88. (İ.İ. Umnyakov, Buhara'da Usul-i Cedid Mektebi Tarihine dair, *Orta Asya Devlet Üniversitesi Bülteni,* Sayı 16), *Sirat-ı müsta-kim* dergisinde, 1909-1910 yıllarında Buhara meselesi hakkında çok sayıda

haberler bulunmaktadır. Buhara'dan idaresine haber gönderen bir çok muhabirleri vardı.

15) *Münazara*, s. 14. Bkz. Abdürreşid İbrahim, *Alem-i İslâm ve Japonya'da İntişar-ı İslâmi- yet*, Cilt I, İstanbul.1912, s. 427-428, İbrahim'in kariyeri için bkz. M.Tahir, Abdurreşid İbrahim, 1857-1944, *Central Asian Survey*, Cilt 7, No.4, 1988, s. 135-140; Özbek çevirisinde ise bu pasaj yerine, L.Tolstoy'un insancılık davranışları koyulmuştur. Fitrat, Muallim Haci Mu'in Samarkandi (çev.), *Hindistan'da bir farangi ila Buharali bir mudarrisining bir neça masalalar ham usul-i cadida hususida qilgan munazarasi*, Taşkent, Türkistan Kitabhanasi, 1913, s. 13.

16) Buharalı Abdurrauf, Buhara veziri Nasrulla Bi Pervaneçi Efendi hazretlerine açık mektup, *Taaruf-ı Müslimin*, Cilt 2, Aded 25, s. 10, 8/XII/1910. Bu dergide Buharalı aydınlarla yakın ilişki içindeydi. Örnek olarak, bkz. Buhara hal-i tehlikede, Cilt I, Adet 2, s. 29-30, 28 / IV / 1910 v.s... Dergiyle ilgili olarak bkz. A.Bennigsen / Ch. Lemercier-Quelquejay, *La presse et le mouvement national chez les musiumans de Russie avant 1920*, Paris-La Haye, 1964, s. 174-175.

17) Fitrat'ın Farsça çalışmaları için, bkz. *NAT*, s.531-545.

18) "Buhara-yı Şerif" gazetesi, *Türk Yurdu*, Cilt I, 1911-1912, s. 376 ve Cilt 2, 1912-1913, s. 631.

19) Abdulkerim Seyidov, Buhara, *Şura*, 1909, No.5, s. 147.

20) 19.y.y. Orta Asya'sındaki Türkleştirmenin gelişimi için bkz. Yu.Bregel, The Sarts in the Khanate of Khiva, *Journal of Asian and African Studies*, Vol. 12, No.2, 1978, s. 120-151; T.K. Beisembiev, Ethnical Identity in Central Asia and Kazakhstan in the 18th and 19th Centuries (According to the Khokand Chronicles), *Annals of Japan Association for Middle East Studies*, No.6, s. 55-66, 1991.

21) Всеподданнейший доклад Туркестанскаго Генерал Губернатора от Инфантерии Духовскаго. Ислам в Туркестане. Ташкент. 1899. стр. 12-13. (*Türkistan Genel Valisi Orgeneral Duhovskii'nin İmparator adına Arz Raporu, Türkistan'da İslâm*); H. Komatsu, Islam in Turkistan, Governor-General Duhovskii's memorandum to Nikolai II, *The Bulletin of the Faculty of Letters, Tokai University*, No. 50, s. 46-48. (Japonca)

22) В.В. Бартольд. Таджики: Исторический очерк. Сочинения. Том 2-1. Москва. 1963. стр. 468. (V.V.Bartol'd, Tacikler: Genel Tarihi, *Eserleri*, Cilt 2-I).

23) 1905 devriminden sonra, Türkistan Müslüman süreli yayınlarında milliyetçi eğilimler, doyurucu bir şekilde incelenmedi. Sovyet araştırmacılar Cedidcilere karşı önyargıyla yaklaşır. Örnek olarak, bkz. А В Пясковский. Революция 1905-1907 гг в Туркестане. Москва. 1958. стр 542-566 (A.V.Pyaskovskii, *Türkistan'da 1905-1907 Devrimi*); Х. Вахидов. Просветительская идеология в Туркестане. Ташкент. 1979 (H.Vahidov, *Türkistan'da Aydınlatma İdeolojisi*). Türkis- tan'da devrim öncesi ulusalcı eğilimlerin detaylı bir analizi için, bkz., E.Allworth, The "Nationality" Idea in

Czarist Central Asia, E. Goldhagen, ed. *Ethnic Minorities in the Soviet Union,* New York, 1968, s. 229-250.

24) Mahmud Hoca Behbudi, Türkistan İdaresi, *Şura,* 1908, No.23, s. 720; Ayrıca Bkz. Mustafa Chokayev, Turkestan and the Sovyet Regime, *Journal of the Royal Central Asian Society,* 18, 1931, s. 414; Türkistan Müslüman Ruhani Heyeti ile ilgili tartışmalar için bkz. К.Е. Бендриков, Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 гг.), Москва, 1960, стр. 76. (K.E. Bendrikov, *Türkistan'da Halk Eğitimi Genel Tarihi (1865-1924);* H.Komatsu, a.g.e., s. 62-63.

25) A.Rauf Muzaffer, Anatili ve imla, (Türkistan'da bügenge hayat 10) *Şura,* 1917, No.6, s. 128; *Hatıralar,* s.136; *Türkistan,* s. 355; Türkistan aydınların saptadıkları Türkistan hududu hakkında belli bir ma'lumat bulunmamakla beraber, bir örnek olarak daha sonra Togan ve yoldaşlarının düşündüğü *Türkistan Federasyonu* Bölgesi haritasına bkz., *Türkistan,* s. 371.

26) Münazara, s.22-23. Ayrıca bkz. E.Allworth, a.g.e., s. 246.

27) э. Каримов, указ. соч., стр. 114. (E.Karimov, a.g.e., s. 114). История узбекской литературы, Том 2, стр. 378. *(Özbek Edebiyatı Tarihi, Cilt 2);* М. Рахманов, Узбекский театр с древнейших времен до 1917 года. Ташкент, 1981. стр 271. (M.Rahmanov, *En Eski Zamanlardan 1917'ye Kadar Özbek Tiyatrosu).* Türkistanlı Cedidciler'in, istisna bir durum olarak Fitrat'a yönelik eleştirileri için bkz. Mahmud Hoja (Behbudi), *Münazara* hakkında, *Münazara*'nın yukarıda belirtilen Özbek çevirisine eklenen bölüm, s.37-41. Bu denemede Behbudi, Buharalı Müslümanları uyandırmak için gerekli olan Rus dilinin öğrenilmesine değinmeyen Fitrat'ı eleştirir.

28) Ruslar, yaklaşık 250 bin Türkistan'lı Müslümanı savaş işçisi olarak seferber etmeyi planladığı zaman, Türkistan'lı Cedidciler seferberlik emrine karşı nasıl tavır alacaklarını görüşmek için Behbudi'nin Semerkand'daki evinde toplandılar. Taşkent, Hive, Buhara, Cizzak ve Hokand'dan toplantıya gelenler, bu emri protesto etmeye karar verdiler. Ancak 4 Haziran'da Hocent'te başlayan ünlü isyanla direk ilişkileri olup olmadığı bilinmiyor. Abdullah Recep Baysun Türkistanlı, *Türkistan Milli Hareketleri,* İstanbul, 1943, s. 18-19. Baysun (1892/3-1956), Genç Buharalılar'dandı. Onun meslek hayatı için bkz. Mutlu Abdullah Receb Baysun hakkında, *Türkistan Sesi,* Yıl 1, Sayı 8-9, 1957, s. 36-40. Çok yakın bir tarihe kadar Sovyet tarihçileri Cedidcilerin 1916 isyanına katıldıklarını yadsıdı ve "Çarizmin müridleri" diyerek gerici olduklarını vurguladılar. Örnek olarak bkz. М. Г. Вахабов. Восстание 1916 года. пвротный пункт освободительного движения народов Туркестана. ОНУ. 1986. No.7, стр. 27-28. (M.G.Vahabov, 1916 yılı Ayaklanması-Türkistan Milletlerinin Kurtuluş Hareketlerinin Dönüm Noktası, *ONU).* Bu sorun daha fazla çalışmaları gerekli kalmaktadır.

29) B.Hayit, *Islam and Turkestan under Russian Rule,* İstanbul, 1987, s. 430.

30) A.Bennigsen/Ch.Lemercier-Quelquejay, a.g.e., s. 267.

31) Г. Сафаров, Колониальная революция (опыт Туркестана), Москва, 1921, стр. 109. (G.Safarov, *Müstemleke İhtilali, Türkistan Tecrübeleri*)

32) *Hatıralar*, s. 375-376; *Türkistan*, s. 415-416.

33) Ziya Gökalp, Rusya'daki Türkler ne yapmalı?, *Yeni Mecmua*, 4 Nisan 1918, No.38, s. 233-235. Bu makale 16 sayfalık bir broşür olarak aynı yıl içinde tekrar basıldı.Onun Solidarizm kavramı için bkz. Z.Toprak, Meşrutiyet'de Solidarist Düşünce: Halkçılık, *Toplum ve Bilim*, Bahar 1977, Sayı 1, s. 92-123.

34) A.Muhiddinov, Mardum-i shahr va aträf-i Bukhärä Täjikand yä Uzbak, *Rahbar-i Dänish*, 1928, No. 8-9 (11-12), s. 16.

35) Türkistan Müslüman komünistlerinin yerel ulusalcılığı üstüne olan Sovyet çalışmaları için bkz. В.М. Устинов, Служение народу (Партийная и государственная деятельность Т. Рыскулова), Алма-Ата, 1984, стр. 62-78. (M.V.Üstinov, *Halka Hizmet, T.Rıskulov'un Parti ve Devletçi Faaliyetleri*)

36) Т. эрназаров, Расцвет народной печати в Узбекистане, Ташкент, 1968, стр. 55. (T.Ernazarov, *Özbekistan'da Halk Matbuatının Gelişmesi*.); *Tang* ile ilgili olarak bkz. E.Allworth, *Uzbek Literary Politics*, The Hague, 1954, s. 113; A.Bennigsen / Ch. Lemercier-Quelquejay, a.g.e., s. 270-271.

37) В. М. Устинов, указ. соч., стр. 58. (V.M.Ustinov, a.g.e.); Türkistan Müslüman Bürosu için bkz. М.Назаров, Коммунистическая партия Туркестана во главе защиты завоеваний Октябрьской революции (1918-1920 гг.), Ташкент, 1969, стр. 127 и след. (*M.Nazarov, Ekim İhtilali Savunma İşleri Başında Türkistan Komünist Partisi (1918-1920)*, Taşkent, 1969, s. 127 ve devamı); С. Назаров, Руководство ЦК РКП(б) партийным строительством в Средней Азии, Ташкент, 1972, стр. 130-152. (S.Nazarov, *Rusya Komünist Partisi (b) Merkez Komitesinin Orta Asya'daki Parti Kurma İşlerini Yönetimi*); Г.С. Абдусаттаров, Из истории строительства местных организаций Компартии Туркестана, Ташкент, 1984, стр. 39-50. (G.S.Abdusattarov, *Türkistan Komünist Partisinin Bölge Örgütleri Kurma Tarihinden*); Müslüman örgütlerinin Moskova'daki Merkez Bürosu ile ilgili olarak bkz., Yama-uchi, *Sultangaliyev'in Görüntüsü*, Tokyo, 1986, s. 226-236 (Japonca).

38) Salihof, s. 38.

39) Çağatay Meclisi'nden önce Fitrat, Semerkand'da 1917'de Türkistan Tiyatrü, Müzik ve Edebiyat Grubu adı taşıyan bir cemiyet kurmuştur. Bkz. *Özbek Edebiyatı Tarihi*, C. 2, s. 352-353

40) Çağatay Meclisi'ni ele alan çalışmalardan en gerçek ve tutarlı olanı E.Allworth'undur, a.g.e., s. 43-51, 109-116. Bu Meclise yönelik Sovyet eleştirisi için bkz. Esen Tursun, Türkistan'da "Til Siyaseti", *Yaş Türkistan*, No.46, 1933, s. 15-17; M. Vahabov, a.g.e., s. 314-321, 452-453.

41) Salihof, s. 40; Enver Paşa'nın Ordu Elifbesini ele alan çalışma olarak, bkz., A.S. Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri,* Türk Dil Kurumu, Ankara, 1972 3. baskı, s. 360; Gazi Muhtar Paşa'nın konuyla ilgili girişimleri için bkz., Н. Т юрякулов, К вопросу о латинизации т юркскнх алфавитов, Новый Восток, 1925, No. 10-11, стр. 221. (N. Turakulov, Türk Alfabelerinin Latinleştirilmesi Meselesi hakkında, *Yeni Doğu*)

42) Salihof, s. 42-43; Sonraki yıllarda Fitrat, Türkistan'da Arap Alfabesinde ilk reformu kendisinin yaptığını açıkladı ve bundan dolayı da Pan-Türkçülerden birçok tepkiler almış. Fitrat, Dar gird-i alifbä-i nau, *Rahbar-i Dänish,* 1928, No. 10(13), s. 8-9

43) Salihof, s. 41.

44) Salihof, s. 45

45) Salihof, s. 40-41.

46) 20.y.y. başlarında Türkistan'daki yazı dili ve Çağatay Meclisi'nin dil politikası için bkz. *TKM,* s. 10-12, 62, 71; *Türkistan,* s. 502-503; А.В. Пясковский, указ. соч., стр. 564. (V.Pyaskovskii, a.g.e.); E.Allworth, The "Nationality" Idea in Czarist Central Asia, s. 233-234, 238-241; Ekim Devrimi sonrasında basılan Özbek edebi eserler içinde *"buyurun, baş üstüne, isterim, ne güzel, olabilir, parlak ve yüksek"* gibi bir çok Osmanlı-Türkçe sözcükleri vardı. Bkz. Salihof, s. 47,56.

47) Bkz. Маджиди, Литература Узбекистана, Революция и национальности, No. 11 (57), 1934, стр. 75. (Macidi, Özbekistan Edebiyatı, *İhtilal ve Edebiyat*).

48) T.K.Beisembiev'e göre, 1816-1876 yılları arasında Hokand Hanlığında kaleme alınan tarih kitaplarında, 15 eser Tacik-Farsçayla yazılırken, yalnızca 8 eser Çağatay-Türkçesiyle yazılmıştır. Fakat aynı bölgede 1876-1915 yıllarında yazılanlarda 12 Türkçe eser varken yalnızca 5 Farsça eser var. a.g.e. s. 62. Konuyla ilgili olarak bkz. *NAT*, s. 197; *Türkistan,* s. 213, 501; История узбекской литературы. Том 2, стр. 79-116. (*Özbek Edebiyatı Tarihi, Cilt 2*).

49) *TKM,* s. 71; Salihof, s. 39-40, 42-43. Sabık Osmanlı subaylarından ve Türkiye Komünist Partisi üyesi olan Effendiev, Türkistan Cumhuriyeti'nde Eğitim Komiserliğine atandığı zaman, Türkistan okullarında Türk eğitim metodu çok yaygındı. Г. Сафаров, указ. соч., стр. 110-111. (G.Safarov, a.g.e.).

50) Salihof, s. 28.

51) *Türkistan*, s. 562.

52) *TKM*. s. 11-12, 51-52, 84; Salihof, s. 46; 19.y.y.'ın sonundan itibaren, dilde Türkçülük akımı bazı Osmanlı aydınları arasında da oluşmuştu. Bu akımlar arasındaki karşılıklı ilişkiler için daha fazla çalışmaların yapılması gerekiyor.

53) *TKM*, s. 13.

54) *TKM*, s. 51.

55) *Türkistan*, s. 520; B.Hayit, *Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri*, Ankara, 1971, s. 20-22. Fitrat'ın oyunlarında bulunan "burjuva ulusalcılığı" eleştirisi için, bkz. Salihof, s. 68-69, 72-73; Т.Т. Турсунов, Октябрьская революция и узбекский театр, Ташкент, 1983, стр. 47. (T.T.Tursunov, **Ekim İhtilali ve Özbek Tiyatrosu**). Neru'nun açıklaması için bkz. Adabiyat Tarihi: Muvaffaqiyatlar ve muammalar, *Şarq Yulduzi*, 1988, No. 12, s. 191.

56) Salihof, s. 46, 100; Маджиди, указ. статья, стр. 76-77 (Macidi, a.g.e.).

57) Türkistanlılık kimliği için detaylı ve güçlü bir çalışma olarak bkz. E.Allworth, Bilim Ochaghi "The Source of Knowledge"; A nationalistic periodical from the Turkistan Autonomous Soviet Socialist Republic, *Cenral Asiatic Journal*, Vol. 10, No.1, 1965, s. 61-70; E Allwort, The Search for Group Identitiy in Turkistan, March 1917-September 1922, *Canadian-American* Slavic Studies, Vol. 17, No.4, (Winter 1983), s. 487-502.

58) Г. Ф. Благова, Тюркск. чаҕатай-Русск. чагатай-/джагатай- (Опыт сравнительного изучения старото заимствования). Тюркологический сборник 1971, Москва, 1971, стр. 187. (G.F.Blagova, Türk Çagatay-Rus Çagatay-/Djagatay- (Eski bir Kelime Alıntısının Mukayeseli Araştırmasında bir Deneme), *Türkoloji Mecmuası 1971*); Blagova "eski Özbekçe" terimine eleştirel bir tavır alrıken, Sovyet tarihçiler "Türkistan" terimine hala kuşkuyla bakıyorlar. Konuyla ilgili olarak bkz. Н.А. Асилова/Г.А. Агзамова, Об употреблении географических названий «Мавераннахр» и «Туркестан», ОНУ, 1988, No. 7 стр. 35-39. (N.A.Asilova/G.A.Agzamova, "Maverañnnehir" ve "Türkistan" Coğrafi isimlerinin Kullanılması hakkında, *ONU*)

59) История Бухарской Народной Советской Республики (1920-1924 гг.). Сборник документов, Ташкент, 1976. док. No. 271, стр. 429. (*Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti Tarihi (1920-1924); Belgeler*); Buhara Halk Cumhuriyeti'nde yayın işleri için, bkz., Т. Эрназаров, указ. соч., стр. 54-63 (T.Ernazarov, a.g.e.); Б.Х. Эргашев, Из истории идеологической работы Бухарской компартии (1920-1924). ОНУ, 1987, No. 6, стр. 58-62. (B.H.Ergaşev, Buhara Komünist Partisinin İdeoloji Çalışmaları Tarihinden 1920-1924, *ONU*)

60) Salihof, s. 71.

61) *Hatıralar*, s. 364.

62) М. Вахабов, указ. соч., 324-325 (M.Vahabov, a.g.e.); T.Rakowska-Harmstone, *Russia and Nationalism in Central Asia: The Case of Tadzhikistan*, Baltimore and London, 1970, s. 70 vd.

63) *Türkistan*, s.431-434; *Hatıralar*, s 375-376.

64) Бухара, стр. 166. (*Buhara*, s. 166.

65) История Бухарской Народной Советской Республики, док. No. 50, стр. 101. (*Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti Tarihi,* Belge No. 50, s. 101).

66) М. Вахабов, указ. соч., стр. 401-402. (M.Vahabov, a.g.e.). Buhara Cumhuriyeti'nde ulusalcılık sorunu için bkz. S.Becker, National Conciousness and the Politics of the Bukhara People's Conciliar Republic, E.Allworth ed., *The Nationality Question in Soviet Central Asia*, New York, 1973, s. 159-167. 1910-1914 yıllarında Hive'de Türkmen Sorunu hakkında ilginç bir analizi olarak, bkz., D.B. Yaroshevski, The Central Government and Peripheral Opposition in Khiva, 1910-1924, Y.Ro'i ed., *The USSR and the Muslim World*, London, 1984, s. 16-39.

67) Maarif işlari (Birinci Maarif Qurultayida Fitrat ortaqning maaruzasi), *Uçqun*, No.2, 1923, s. 3-4. Fitrat, 'Ayni ile birlikte, yerel aydınların bir temsilcisi olarak Bolşevikler tarafından 1922'de Buhara Hükümeti'ne çağrıldı ve ilk önce Dış İşleri Komiserliğine atandı. А. Ишанов, Роль компартии и советского правительства в создании национальной государственности узбекского народа, Ташкент, 1978, стр. 185. (A.İşanov, *Özbek Halkının Milli Devletinin Kuruluşunda Komünist Partisi ve Sovyet Hükümetinin Oynadığı Rol*).

68) Şakir Ya'qub/Sa'id Ahrari, *Buhara Jagraf-yasi (Maktab Sabaqligi)*, Eski Buhara, 1924, s. 44. Ayrıca bkz. T.Kocaoğlu, The Existence of a Bukharan Nationality in the Recent Past, E.Allworth (düz.), a.g.e., s. 151-158.

69) Baku Şehrinde olan birinci Türkoloji Kurultayında Uzbekistan vekili Harezmli Mullabekcan Rahmanoglinin Latin alifbasi hususunda ma'ruzasi, Бюллетень организцационной комиссии по созыву 1-го Всесоюзного Тюркологического Съезда, 1926, No. 4. с. 9-11 (*Birinci Umum İttifak Türkoloji Kurultayını Çağıran Teşkilat Komisyonunun Bülleteni*); Ayrıca bkz. Ahmed Zeki Velidi, Türkistan matbuatı, s. 616.

70) Örnek olarak şu kaynağa bakılabilir, W.Fierman, Uzbek Feelings of Ethnicity: A study of attitudes expressed in recent Uzbek literature, *Cahiers du Monde russe et sovietique*, Vol. 22, No.2-3, 1981, s. 187-229; A.Hetmanek, Aesop and the Turkistanian Idea, in E. von Mende, Hrsg, *Turkestan als historischer Factor und politische Idee, Festschirift für Baymirza Hayit*, Köln, 1988, s. 59-80; H.B.Paksoy, *Alpamysh, Central Asian Identity under Russian Rule*, Connecticut, 1989.

71) A. Muhiddinov, Mardum-i shahr va atraf-i Bukhärä Täjikand yä Uzbak, *Rahbar-i Dänish*, No. 8-9 (11-12), 1928, s. 15-18. Ayrıca bkz. Б. Х. эргашев, Революционная, партийная и государственная деятельность Абдукадыра Мухитдинова. ОНУ, 1989, No. 10, стр 39. (B.H.Ergaşev, Abdulkadir Muhiddinov'un Devrimci, Parti ve Devletçi Faaliyetleri).

72) О.А. Сухарева, Бухара XIX-начала XXв : Позднефеодального города и его население, Москва, 1966, стр. 123. (*O.A.Suhareva, 19.-20.y.y. Başlarında Buhara (Son-Feodalite Şehri ve Halkı)*, Moskova, 1966, s. 123); О.А. Сухарева, Квартальная община позднефеодального

города Бухары (в связи с историей кварталов), Москва, 1976, стр. 270. (O.A.Suhareva, *Son-Feodalite Şehir Buhara'da Mahalle Topluluğu (Mahallelerin Tarihi Münasebetiyle)*; H.Komatsu, Notes on the mahallas of Bukhara, Based on the ethnographical material collected by O.A.Sukhareva, *Jorunal of Asian and Afrikan Studies,* No.16, 1978, s. 192-206. Aynı zamanda bkz. Бухара, стр. 230. (*Buhara*). Ancak bize garip gelir ki derlemecileri Ulusal Sınırların Belirlenimi'ne kadar, demek 1924 yılına kadar, Tacikçe'nin Buhara'da devlet dili olduğunu belirtmektedir.

73) Бухара, стр. 160. (*Buhara*); O.A. Suhareva, 19-20. yüzyıl Başlarında Buhara, s. 142, 149.

74) Бухара, стр. 94, 166. (Buhara)

75) О.А. Сухарева, К истории городов Бухарского ханства, в кн. Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии, 29 Октября-4 Ноября 1956 года, Стапинабад, Москва-Ленинград, 1959, стр. 79-80 O.A. Suhareva, Buhara Hanlığı Şehirlerinin Tarihinden, *Orta Asya Arkeolog ve Etnografların İkinci Konferansı Tebliğleri 29 Ekim-4 Kasım 1956, Stalinabad*).

76) М. Вахабов, указ. соч. стр. 324-325, 464. (M.Vahabov, a.g.e.)

77) М. Вахабов. указ. соч. стр. 464. (M.Vahabov, a.g.e.)

78) Yeni Tacik alfabesi ile ilgili tartışmalar için, bkz. Tājik, Mazmūn-i sukhanhā hamgī yak ast va līkin libāseshān mukhtalif ast, *Rahbar-i Dānish*, 1928, No.7 (10), s. 33-35; Fitrat, Dar gird-i alifbā-i tāza, *Rahbar-i Dānish*, 1928, No. 4-5(8), s.13; Fitrat, Dar gird-i alifbā-i nau, *Rahbar-i Dānish*, 1928, No. 10(13), s. 9-10; Б.С. Асимова, Языковое строительство в Таджикистане 1920-1940. Душанбе, 1982, стр. 53-57. (B.S.Asimova, *Tacikistan'da Dil Tertibi 1920-1940*, Duşambe).

79) *Münazara*, s. 14.

80) *NAT*, s. 3-4.; История таджикского народа, Том 3, кн. 1, Москва, 1964, стр. 208. (*Tacik Halkının Tarihi*, Cilt 3, Kitap 1.); Tacikler Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti anayasasında ayrı bir halk olarak kabul edilmedi ve yadsındı. Ancak 1924'de Özbekistan'da Taciklere özerk bir cumhuriyet verildi ve en sonunda 1929'da bağımsız bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti oldu. 'Ayni'nin eserine hemen hemen tam bir paralel olarak bir Tacik genel tarihi yayınlandı. В.В. Бартольд. Таджики: Исторический очерк. в кн. Таджикистан. Сб. статей под ред. Н. Л. Корженевского. Ташкент. 1925. стр. 93-111. (V.V.Bartol'd, Tacikler; Genel Tarihi, *Tacikistan*, hazırlayan N.L. Korjenevskii)

81) *NAT*, s. 531. Aynı zamanda bkz. s. 455. Şu anda Fitrat *Özbek Sovyet Ansiklopedisinde* bir Özbek yazarı ve bilim adamı olarak tanımlanırken, *Tacik Sovyet Ansiklopedisinde ise* bir Tacik yazarı ve bilim adamı olarak anlatılmaktadır. Ayrıca bkz. Г.А. Ашу-

ров, Движение социально-философской мысли таджикского народа от просветительства к ленинизму (постановка проблемы), Известия Академии Наук Таджикской ССР, Отделение общественных наук, No. 3 (121), 1985, стр. 32-33. (G.A. Aşirov, Aydınlanmadan Leninizme kadar Tacik Halkının Sosyo-Filozof Düşünce Hareketleri (Problematik), *Tacik SSC Bilimler Akademyası Bildirileri, Sosyal Bilimler Bölümü*)

82) Bu dönemde Fitrat'ın çalışmaları için bkz., Timur Kocaoğlu, Türkistan'lı bilgin Abdurrauf Fitrat'ın Türkoloji sahasındaki unutulmuş eserleri, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1982-1983*, 1986, s. 101-112.

83) Fitrat, *Ozbek Adabiyati Namunalari*, I. Cilt, Taşkent-Semerkand, 1928, s. XI-XII. İkinci cildi ve *Özbek Cedidci Edebiyatı Tarihi*, 1935'e kadar Fitrat tarafından tamamlanmıştır. Fakat belki de 1930'ların politik havası bu eserlerin yayımlanmasına izin vermemiştir. э. Каримов, указ. соч., стр. 115. (E.Karimov, a.g.e., s. 115).

84) E.Allworth, Uzbek Literary Politics, s. 53-56.

85) История узбекской литературы, Том I (С древнейших времен до XVI в.), Ташкент, 1987, стр. 65. *Özbek Edebiyatı Tarihi*, Cilt I (*En eski zamanlardan 16.y.y.'a kadar*).

86) S.Zufarov, ("Abulfayzhan") Naşrga tayyarlavçidan, *Şarq Yulduzi*, 1989, No.1, s. 103.

87) э. Каримов, указ. соч., стр. 111. (E.Karimov, a.g.e., s. 111). Son zamanlara kadar Fitrat'ın eserleri arasında Sovyet eleştirmenlerince olumlu kabul edilen, yalnız onun karşıt din niteliği taşıyan eserleri olmuştur. Örnek olarak bkz., Х.Г. Короглы, Узбекская литература, Москва, 1968, стр. 127-135. (H.G. Kor-ogli, *Özbek Edebiyatı*)

88) Örnek olarak, bkz., Р.М. Масов, Проблемы изучения социалистического строительства в Таджикистане, История СССР, 1989, No. 4, стр. 130-136. (R.M.Masov, Tacikistan'da Sosyalist Kuruluş Araştırmalarında Meseleler, *SSSB Tarihi*, 1989, No.4, s. 130-136); Н.В. Хотамов, Не извращать ленинскую национальную политику, в сб. Национальный вопрос и межнациональные отношения в СССР. История и современность, Вопросы истории, 1989, No. 5, стр. 32-34. (N.V.Hotamov, Leninci Milli Politikasını Yanlış Anlamamak İçin SSSB'nde Milli Mesele ve Milletlerarası İlişkiler, Tarih ve Şimdiki Durum, *Tarih Problemleri*, 1989, No.5, s. 32-34); Z.H.Arifhanova, Etnik Faktörü İhmal Etmemek İçin. (aynı sayı, s. 53-54)

Fierman, Cultural Nationalism in Soviet Uzbekistan: A Case study of *The Immortal Cliffs, Soviet Union/Union Sovietique*, Vol.12, No.1, 1985, s. 1-41

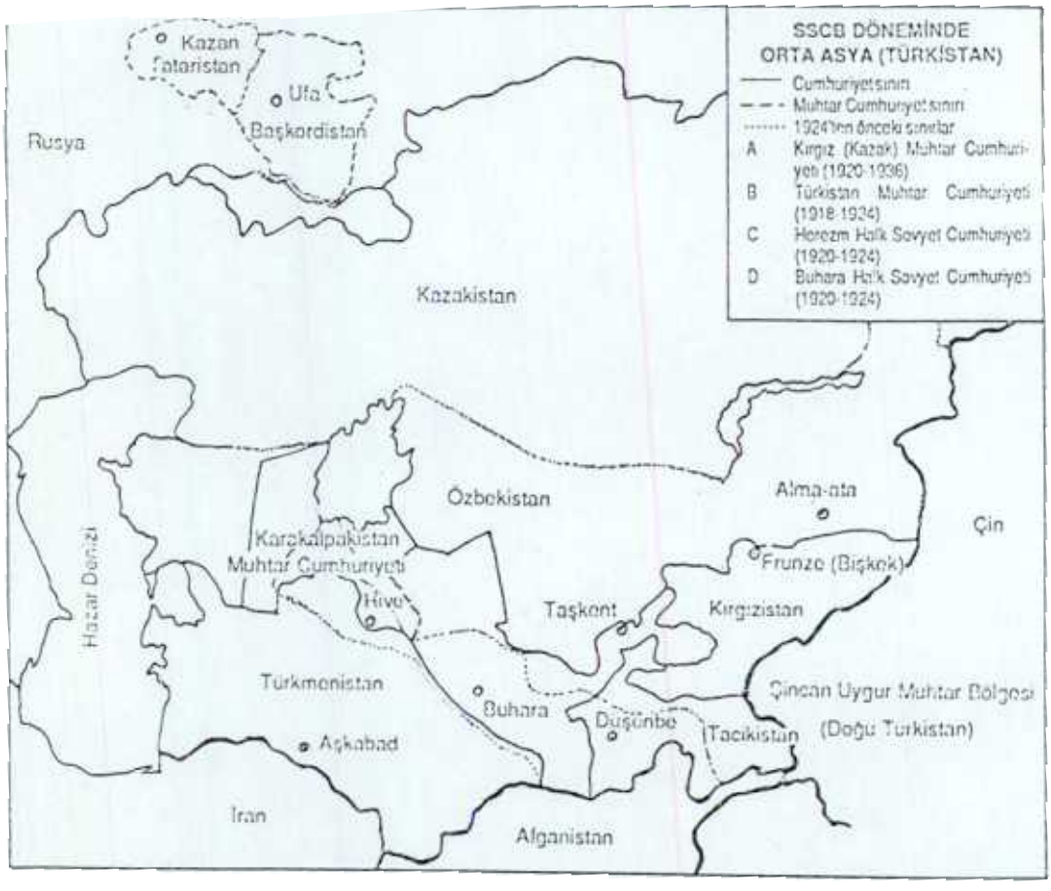
SSCB DÖNEMİNDE
ORTA ASYA (TÜRKİSTAN)
Cumhuriyet sınırı
Muhtar Cumhuriyet sınırı
1924'ten önceki sınırlar
A Kırgız (Kazak) Muhtar Cumhuriyeti (1920-1936)
B Türkistan Muhtar Cumhuriyeti (1918-1924)
C Harezm Halk Sovyet Cumhuriyeti (1920-1924)
D Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti (1920-1924)
Kazan
Tataristan
Ufa
Başkordistan
Rusya
Kazakistan
Özbekistan
Alma-ata
Çin
Karakalpakistan
Muhtar Cumhuriyeti
Hazar Denizi
Hiva
Frunze (Bişkek)
Taşkent
Kırgızistan
Türkmenistan
Buhara
Çinean Uygur Muhtar Bölgesi
(Doğu Türkistan)
Düşünbe
Tacikistan
Aşkabad
İran
Afganistan